

31.12.2019

בית הספר התיכון שליד האוניברסיטה העברית בירושלים

עבודת גמר צמודה בהיסטוריה

בריטניה והספרים הלא-לבנים

תמורות ומגמות ביחס של ספרי לימוד עבריים אל בריטניה, בעלת המנדט על
פלסטינה (א"י), כפי שמשקפות לאורך שנותיה של מערכת החינוך העברית,

1956-2015

מגיש העבודה: יונתן פטאל

מנחה: גדעון ליפשיץ

רכז עבודות גמר: תומר דויטש

כרזה של הסוכנות היהודית משנת 1943 לעידוד
גיוס נשים ל-ATS, פלוגות העזר לנשים של הצבא
הבריטי. מקור: הארכיון הציוני העולמי.

תוכן עניינים

4	הקדמה
5	מבוא
7	פרק ראשון – מתודולוגיה
7	1.1 קווים מנחים בניתוח ביקורתי של ספרי לימוד
7	ספרי היסטוריה וספרי לימוד להיסטוריה
8	מה משפיע על כתיבת ספרי לימוד?
9	גישות שונות בניתוח ספרי לימוד
10	חיובי או שלילי, אהד או ביקורתי – איך ניתן לקבוע את אופן ההתייחסות של ספר לימוד למושא הדיון?
11	מאפיינים יחודיים נוספים לספרי לימוד בהיסטוריה ציונית
13	סיכום – עיקרי שיטת המחקר
14	1.2 הסוגיות
16	פרק שני – ניתוח משווה של יחס ספרי הלימוד לסוגיות היסטוריות נבחרות
16	2.1 הרברט סמואל
16	2.1.1 סקירה היסטורית
17	2.1.2 ניתוח משווה של ספרי הלימוד
23	2.2 מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט
23	2.2.1 היסטוריה
25	2.2.2 ניתוח משווה של ספרי הלימוד
29	2.3 המפנה במדיניות הבריטית, מאי 1939
29	2.3.1 סקירה היסטורית
29	2.3.2 הספר הלבן, הספר השחור
34	2.4 העפלה - סטרומה ואקסודוס
34	2.4.1 סקירה היסטורית
35	2.4.2 יחס ספרי הלימוד לסטרומה ולאקסודוס
42	2.5 המאבק הצבאי - השבת השחורה ופיצוץ מלון המלך דוד
42	2.5.1 סקירה היסטורית
43	2.5.2 ספרי הלימוד ויחסם למאבק הצבאי

43	2.6 סיכום
54	3 דיון - הוראת המנדט כיום
59	4 בבליוגרפיה
59	4.1 מפתח בבליוגרפי לספרי הלימוד ולמקורות המחקריים
60	4.2 רשימה בבליוגרפית של מאמרים, אתרי אינטרנט ומקורות נוספים

הקדמה

באחת עשרה השנים שלי במערכת החינוך למדתי מעשרות ספרים. החל מספרי העברית של כיתה א', דרך ספרי ההיסטוריה על יוון העתיקה בכיתה ו', ועד ספרי המתמטיקה עבי הכרס של התיכון. הספרים היו עבורי מקור ידע בלתי מעורער. המבחנים והעבודות הגדירו כמה חשובים הם ספרי הלימוד. מי ששלט טוב בספר, הוציא ציון גבוה. מי שקרא וסיכם וענה על השאלות, הצליח.

בכיתה ז' למדתי מארז הקר, מורנו להיסטוריה. אחד מהתרגילים שקיבלנו היה לקרוא את ערך הויקיפדיה על מלחמת העצמאות בעברית, ואז להעביר לויקיפדיה בערבית ולתרגם במילון אינטרנטי. בעקבות זאת התחדדה אצלי תובנה חשובה: לכל טקסט יש כותב, ולכל כותב יש סדר יום. כדי להבין כראוי את העבר, לא מספיק לדעת את הטקסטים. צריך להבין אותם, להתעמק בהם. צריך לנתח אותם ולאתגר אותם.

בהשפעת התובנה הזו התחלתי להסתכל אחרת על ספרי לימוד. התעוררו אצלי שאלות, דוגמת: מי כתב את הספר? מתי הוא נכתב? מדוע התוכן מסודר בצורה הזאת? למה בחרו את התמונה הזאת, ולא אחרת?

בכיתה י' למדתי קורס אחד בהיסטוריה באוניברסיטה הפתוחה - "מבית לאומי למדינה בדרך: הישוב היהודי בארץ ישראל בין מלחמות העולם" בהנחיית דורון ספיר. בקורס הזה למדתי להכיר את תקופת המנדט הבריטי, והבנתי את היקף ההשפעה שלה על מדינת ישראל העתידה לבוא. קורס זה עורר בי את הרצון לכתוב עבודת גמר בהיסטוריה, תוך התמקדות בהיסטוריה של תקופת המנדט.

שאלת החקר בה בחרתי היא שילוב של שני מוקדי העניין שלי – ניתוח ביקורתי של ספרי לימוד וההיסטוריה של תקופת המנדט. במהלך העבודה, נדרשתי לנתח טקסטים בזכוכית מגדלת, להגדיר תהליכים ומגמות, ולבחור את האירועים והסוגיות שנוון להתמקד בהם. זו ההזדמנות להודות למנחה שלי, גדעון ליפשיץ, שליווה אותי לכל אורך התהליך. ההערות המדויקות שלו והביקורת הכנה עזרו לי לפתח יכולות של מחקר ושל כתיבה, ולצלוח את האתגר שלקחתי על עצמי.

תודה לתומר דויטש, המחנך שלי ורכז עבודות הגמר בבית הספר, שאתגר ומשך אותי לרמה האקדמית הבאה.

ותודה אחרונה להורי היקרים, עירית ויעקב פטאל, התמיכה הבלתי נדלית בהתפתחותי ובעמידתי באתגרים שאני מציב לעצמי.

יונתן פטאל, דצמבר 2019

מבוא

תחום חקר ספרי הלימוד התפתח לאחר מלחמת העולם הראשונה ובעקבות הזעזוע שגרמה. אנשי חינוך ואינטלקטואלים טענו שספרי הלימוד היוו עודדו תפיסות לאומניות¹. בשנת 1945 הוקם בגרמניה "המרכז הבין לאומי לחקר ספרי לימוד". לאורך השנים התפתח מחקר ספרי הלימוד, ונגע גם בסוגיות פוליטיות וחברתיות שונות, כגון היחס לנשים ולאפרו-אמריקנים.

רות פירר הייתה חלוצת חקר ספרי הלימוד בישראל, בעבודת הדוקטורט שלה מ-1980 אשר עסקה בהשפעת הערכים הציוניים על כתיבת ספרי הלימוד הישראליים. מכאן ואילך התפתח התחום. פרופ' אלי פודה התעמק ביחס של ספרי לימוד לאוכלוסייה הפלסטינית ולסכסוך הישראלי-פלסטיני. ד"ר אריה קיזל חקר את מעמדה של ההיסטוריה הכללית ביחס להיסטוריה היהודית בספרי לימוד שונים. ד"ר דפנה מוסקוביץ' התמקדה בדוקטורט שלה בספרי הלימוד לספרות ולהיסטוריה במערכת החינוך הממלכתית-דתית.

בעבודה זו בחרתי לבחון פרק בהיסטוריוגרפיה הציונית שעדיין לא נבחן בכלים של חקר ספרי הלימוד – תקופת המנדט הבריטי. ברמה ההיסטורית, מדובר בתקופה יוצאת דופן. בשלושת העשורים שבין 1917 ל-1947, הישוב היהודי גדל פי תשעה, מכ-60 אלף נפש לכ-550 אלף. לא זו בלבד שהישוב היהודי גדל מבחינה מספרית, אלא שהוא גם התפתח וביסס את מקומו בארץ. התפתחו מערכות חינוך, בריאות ורווחה; עוצבו מסגרות פוליטיות; התעשייה גדלה עשרות מונים; הוקמו מאות ישובים חדשים; והתפתחה מערכת ביטחון והגנה. הישוב היהודי הפך מציבור מפורד, שמהווה פחות מ-10 אחוזים מתושבי הארץ, ל-"מדינה בדרך", בעלת הנהגה יציבה ויכולת יוזמה עצמית.

מה היו התנאים שאפשרו את ההתפתחות יוצאת הדופן הזו? מה היה דרוש לצורך יצירת הבית הלאומי היהודי?

התשובות לכך רבות, וחלק לא מבוטל מהן חוזר לתפקידה של בריטניה, בעלת המנדט על א"י-פלסטינה, בפיתוח ארץ ישראל והישוב העברי. ואכן, במהלך חלקים ניכרים מתקופת המנדט, מערכת היחסים בין בריטניה לבין הישוב העברי התאפיינה בהסכמות רחבות ובאינטרסים משותפים. מאידך, בתקופות שונות התערעה מערכת היחסים ולעתים אף הגיעה לנקודות שפל. כך קרה בעקבות פרסום הספרים הלבנים בראשית ובסוף שנות ה-30, וביתר שאת אחרי מלחמת העולם השנייה. אקורד הסיום של תקופת המנדט, כלל מחלוקות נוקבות בין בריטניה לציונות, בכל תחום ותחום.

עבור רבים, ובכללם סבי וסבתי, מדובר בהיסטוריה "חיה", קרובה ונוכחת. מאחר שמדובר בתקופה קרובה יחסית, שרלוונטית במידה רבה לעיצובה של מדינת ישראל, מעניין לראות כיצד משתנים ספרי הלימוד על התקופה הזו לאורך השנים. בפרט, מעניין לראות כיצד מוצגים הבריטים בספרי הלימוד וכיצד מתפתח היחס לבריטים מעשור לעשור.

¹ מוסקוביץ', 2001, עמ' 14; קיזל, 2008, עמ' 11.

כדי לבחון את היחס לבריטניה כמעצמת מנדט, אפתח בהגדרת כלי עבודה לניתוח ספרי לימוד. בתחילת הפרק הראשון, המתודולוגי – 1.1 **קווים מנחים בניתוח ביקורתי של ספרי לימוד** - אבחן את שיטות המחקר של שלושה חוקרי ספרי לימוד ואציג את הכלים המרכזיים שאשתמש בהם לניתוח תוכן.

מטרת העבודה היא להתחקות אחר היחס המשתנה של ספרי הלימוד העבריים לבריטניה. לכאורה, השיטה הטובה ביותר הייתה לסקור את כל ההתייחסויות לבריטניה בכל ספרי הלימוד. אלא שהמגבלות המחקריות של הזמן ושל ההיקף מחייבות אותי להתמקד בשורה של מקרי בוחן. מעבר לכך, סקירה וניתוח של כל ספרי הלימוד יגבילו את אפשרות השוואה ביניהם. זאת משום שהמידע בספרי הלימוד הוא חלקי, וכל כותב מרחיב בתיאור של אירועים מסוימים ומשמיט אחרים. השימוש בסוגיות מסוימות כמקרי בוחן מאפשר השוואה בין הספרים סביב אותן השאלות. הגדרת הסוגיות תתבצע בחלק השני של הפרק המתודולוגי: 1.2 – **הסוגיות**.

הפרק השני – 2 **ניתוח משווה של יחס ספרי הלימוד לסוגיות היסטוריות נבחרות** – הוא עיקר העבודה. פרק זה מורכב מחמישה תתי-פרקים, שכל אחד מהם מתייחס לסוגיה או אירוע אחר ומכיל שלושה חלקים שונים באופיים. החלק הראשון הוא היסטורי, ונועד להציג את הרקע ההיסטורי הדרוש להערכה של התיאורים בספרים השונים. החלק השני הוא דיון היסטוריוגרפי שמנסה לאפיין את התיאורים השונים של הסוגיה בספרי הלימוד. יש בו גם התייחסות להבדלים ולפערים שבין ספרי הלימוד. הכלי המרכזי שעומד לרשותי בחלק זה הוא ציטוטים ישירים מספרי הלימוד, מה שמקנה לו אופי מפורט ומורכב. בסיום הניתוח המשווה של התיאורים, אני מנסה לסכם את המגמות המרכזיות ביחס של ספרי הלימוד לסוגיות השונות.

בסיום הפרק השני מופיע סיכום של המגמות המרכזיות ביחס של ספרי הלימוד לבריטניה. לבסוף, תוצג גם תכנית הלימודים האחרונה ללימודי ההיסטוריה. במהלך הסיכום והדיון יוצגו מגמות ותמורות מרכזיות בספרי הלימוד שחלו לאורך השנים: צמצום בהיקף החומר הנלמד, מעבר מלימוד כרונולוגי ללימוד התקופה כמבוא להקמת המדינה, ושינוי ברטוריקה והפיכתה למאוזנת יותר. המשמעויות של המגמות האלה נידונות בהרחבה בפרק הדיון.

יונתן פטאל,

דצמבר 2019

פרק ראשון – מתודולוגיה

1.1 קווים מנחים בניתוח ביקורתי של ספרי לימוד

בבואי ליצור קווים מנחים לבחינת ספרי לימוד ולבססם בספרות המחקר, בחרתי לקרוא עבודות מחקר של חוקרים שמנתחים ספרי לימוד. ההתמקדות שלי תהיה בפרקים המתודולוגיים של עבודותיהם, ולעיתים במהלך המחקרי אותו הם מבצעים, במטרה להסיק ממנו מסקנות על שיטת המחקר. השאיפה היא לגבש כלים פרקטיים ככל הניתן לניתוח ספרי לימוד.

בחרתי להיעזר בשלוש עבודות של חוקרים שונים, אשר ביחד יוצרות בסיס ידע הולם בתחום זה. הראשונה היא ספרו של ד"ר אריה קיזל, "היסטוריה משועבדת", שעוסק בתכניות הלימוד בהיסטוריה כללית, תוך כדי בחינה של עשרות סוגיות היסטוריות כפי שהן מוצגות בספרי לימוד להיסטוריה. השנייה היא עבודת הדוקטורט של ד"ר דפנה מוסקוביץ', אשר בוחנת את הוראת ההיסטוריה והספרות בחינוך הממלכתי-דתי. מוסקוביץ' מתמקדת אף היא בשורה של סוגיות היסטוריות נבחרות. לבסוף, איעזר במאמר של פרופסור אלי פודה אודות ספרי לימוד שדנים בסכסוך הישראלי-פלסטיני. מאמר זה לקוח מתוך האנתולוגיה "היסטוריה, זהות וזיכרון: דימוי עבר בחינוך הישראלי", אותה ערך פרופסור אבנר בן-עמוס.

ספרי היסטוריה וספרי לימוד להיסטוריה

ספרי לימוד בהיסטוריה נבדלים מספרי ההיסטוריה עצמם במספר מאפיינים. הראשון הוא קהל היעד – ספרי הלימוד מיועדים לתלמידי היסטוריה בכיתות ו'–י"ב, בעוד שספרי ההיסטוריה פונים לקהל אקדמי, או לעיתים לקהל של חובבי היסטוריה. השני הוא אורכו של פרק הזמן אותו מנסים הספרים לתאר – הראשונים נוטים לסקור מאות שנים בספר אחד, בעוד שהאחרונים הם לרוב ממוקדים יותר, ודנים בתקופות קצרות יותר. אם ספרי היסטוריה מקצועיים אכן יסקרו תקופות בנות מאות שנים, הם יהיו לרוב עבי-כרס ובלתי נגישים לקורא. מההבדל השני ניתן לגזור הבדל נוסף, והוא עומק הדיון. ספרי לימוד נוטים לנהל דיונים מעמיקים פחות ולהתייחס לפחות אירועים ופרטים בהשוואה לספרים אקדמיים.

מוסקוביץ' מציינת כי קהל היעד של ספרי הלימוד וההכרח הפרקטי של קוצר היריעה, מחייבים חלקיות של המידע שמציגים ספרי הלימוד לתלמידים. כדי לבחון את ההיסטוריה באופן שלם ורחב, יש להעלות את רמת הדיון מעבר ליכולתם של התלמידים, ולהרחיב את היקפו מעבר לכמות החומר שסביר ללמד בשנת לימודים. על כן, המידע שינתן בספרי הלימוד יהיה ברוב המקרים חלקי ולא שלם. מכאן שהמחברים של ספרי הלימוד נאלצים לברור את האירועים והפרטים ולהתעלם מחלק גדול מהם. אמנם גם ספרי מחקר אקדמיים מתמקדים בפרטים מסוימים ומשמיטים אחרים, אולם הם לרוב מדגישים שהם מתעלמים ומשמיטים חלקים מההיסטוריה. זהו לא תמיד המצב בספרי היסטוריה, הנוטים להציג את המידע החלקי כשלם ומקיף².

² מוסקוביץ', 2001. קיזל, 2008, עמ' 40

הבדל נוסף בין שני סוגי הספרים הוא הפער במטרה לשמה הם נכתבו. במקצועות מסוימים – דוגמת ביולוגיה או פיזיקה – ספרי הלימוד משמשים כמעין הקדמה לאקדמיה, ומטרתם העיקרית היא הקניית מיומנויות חשיבה וידע בתחום הלימוד. לעומתם, מקצוע ההיסטוריה – וביחוד ההיסטוריה של העם היהודי בעת החדשה – משרת מטרות נוספות מעבר למטרה האקדמית. ההיסטוריה מעצבת זהות. היא מעצבת נרטיב, זיכרון קולקטיבי והשקפות עולם, שמשמעותן חוצה את גבולות העבר ההיסטורי, ונוגעות במידה רבה גם להווה שלנו³. כדברי יגאל אלון: "עם שאינו יודע את עברו, ההווה שלו דל ועתיזו לוט בערפלי"⁴.

מה משפיע על כתיבת ספרי לימוד?

הנחת היסוד המובלעת בבסיס שאלת המחקר שלי היא שספרי לימוד בהיסטוריה משתנים עם הזמן. הנחה זו מתבססת על אלי פודה, במאמרו אודות ההתפתחויות בספרי הלימוד אודות הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ועל אריה קיזל, בספרו "היסטוריה משועבדת". שניהם כאחד מציינים ארבעה גורמים המשפיעים על כתיבת ספרי לימוד בהיסטוריה.

הגורם הראשון הוא הפרסומים האקדמיים והגישה המחקרית הרווחת בשנות פרסומו של ספר הלימוד. מחבריהם של ספרי הלימוד הם לרוב בעצמם היסטוריונים מקצועיים ובעלי שם, שמשתייכים לממסד האקדמי.

הגורם השני, שאינו מנותק מהראשון, הוא משך הזמן שחלף מאז התקופה הנדונה. לעתים, מדובר בהתרחשויות אקטואליות, חברתיות, מדיניות ופוליטיות, הקשורות לאירועים ההיסטוריים שאודותיהם נכתבים הספרים. למשל, בהקשר לתולדות הסכסוך הישראלי-פלסטיני, מלחמת 1967 היוותה נקודת מפנה בסכסוך, וספרי הלימוד לא נראו אותו דבר לפני ואחרי המלחמה. בהקשר אחר, לעתים בחלוף עשרות שנים מאז התרחשות האירועים ההיסטוריים, נחשפים פרטים ומסמכים ראשוניים בעלי ערך, אשר עשויים לשנות את היחס של המחקר לאירועים מסוימים. בנוסף, מרחק בזמן מאירועים מכוננים בהיסטוריה הלאומית עשוי לאפשר פרסום וקבלה של גישות ביקורתיות יותר לניתוח ההיסטוריה.

הגורם השלישי המשפיע על ספרי הלימוד בהיסטוריה הם משרד החינוך והוועדה שאחראית על כתיבה ואישור של ספרי לימוד. עד אמצע שנות ה-90 של המאה ה-20, משרד החינוך בעצמו כתב את ספרי הלימוד באמצעות המחלקה לתוכניות לימוד – "תל". לעומת זאת, בשנים האחרונות המשרד מפרסם מכרזים אליהם ניגשות הוצאות ספרים שונות. התוכן של ספרי הלימוד נקבע על ידי משרד החינוך ברמת הרציונל וראשי הפרקים, והוא גם מאשר אותם לאחר כתיבתם. את משרד החינוך מנחים שיקולים מגוונים: אידיאולוגיים-לאומיים⁵, כמו שאיפה לעודד גיוס לצבא ולטפח אתוס לאומי⁶; ופדגוגיים, דוגמת שינויים בשיטות ההוראה המתאימות, הקצבה של מספר שעות שונה לכל פרק, והחלטה לשנות את היקף החומר שעליו יבחנו התלמידים בבחינות הבגרות. השינויים הפדגוגיים עשויים להיות כפופים בין השאר לשיקולי אגינדה פוליטית.

³ קיזל, 2008, עמ' 156; פודה, בתוך בן עמוס, 2002, עמ' 70.

⁴ מתוך: "מסך של חול", 1959.

⁵ קיזל, 2008, עמ' 69.

⁶ שם

גורם רביעי הוא הלך הרוח התרבותי, או ה-"צייטיגייסט" (ביטוי גרמני שמשמעותו "רוח התקופה"). פודה מציין כי: "ספרי לימוד להיסטוריה אינם נכתבים בחלל הריק; תכניהם משקפים במידה רבה מגמות קיימות בתרבות ובחברה"⁷.

גישות שונות בניתוח ספרי לימוד

קיזל, בספרו "היסטוריה משועבדת", מציג שתי שיטות בניתוח ספרי לימוד. הראשונה היא שיטה מבוססת ניתוח תוכן. שיטה זו תבחן את אופיים של הביטויים המילוליים שמתארים אירועים שונים ותרד לעומקם של הפרטים והעובדות שמוצגים בפרקי הספרים. השימוש בשיטת מחקר זו כולל ציטוטים רבים של קטעים ומשפטים נבחרים והסקת מסקנות מהם, והוא מערב בתוכו מידה לא מבוטלת של סובייקטיביות ועמדה אישית של המחבר.

הגישה השנייה היא כמותית באופייה, ומתמקדת בבחינה של אורך הטקסט שמוקדש לכל חלק, או מספר האזכורים של אירועים, דמויות ומושגים. הגישה הכמותית בוחנת את הספרים ברזולוציות שונות, החל ממספר העמודים שמוקדש לתיאור נושא זה או אחר, וכלה במספר השורות שמוקדש לתיאור התפקוד של צד מסוים במהלך אירוע כלשהו. יתרונה של גישה זו הוא האובייקטיביות המדעית שלה, מאחר שהיא מותירה פחות מקום לשיקול דעתו של החוקר ולהטיות הכרוכות בה. יתרון נוסף הוא שבגישה זו נוח מאוד להשוות בין טקסטים. עם זאת, אציין שמושא המחקר שלי הוא ממוקד - היחס של ספרי לימוד לבריטניה - זאת בניגוד למשל לחלק במחקרו של קיזל שבוחן את מקומה של ההיסטוריה הכללית (כל ההיסטוריה הלא-יהודית הנלמדת). במחקר בעל פריזמה רחבה יותר ניתן להסיק מסקנות על סמך בחינה כמותית של מספר הפרקים והיקף הדיון. בעבודתי, שחלק ניכר ממנה עוסק בניתוח והשוואה בין משפטים בודדים, או בין פרטים ועובדות, פחות סביר שהשיטות הכמותיות יוכלו לסייע לי לרדת לדקויות של הטקסטים. יתר על כן, אורך הטקסט - וביחוד כשמדובר בכמה שורות ולא בעשרות עמודים - לא מעיד בהכרח על אופיו של הטקסט.

פודה דוחה את הגישה הכמותית ומשתמש באופן כמעט בלעדי בגישת ניתוח התוכן. קיזל, לעומתו, משלב בין שתי הגישות האלה. ברמת המקרו, הוא בוחן את מספר הפרקים שמוקדשים לנושא מסוים כאינדיקטור למידת החשיבות שלו. הוא מלווה לרוב את הנתונים הכמותיים האלה בהצהרות או בפרוטוקולים מטעם משרד החינוך. ברמת המיקרו, הוא משתמש בשיטה הכמותית כאחד מהכלים לניתוח תוכן העומדים לרשותו בבואו לנתח דרך הצגה של אירוע מסוים או של גורם מסוים.

בעבודתי זו אשתמש במגוון כלי מחקר - כמותיים ואיכותניים. בדומה לשיטתה של מוסקוביץ', אתמקד בניתוח ההצגה של סוגיות ממוקדות, הצגה שדקויותיה עשויות לשפוך אור על מושא המחקר - היחס של ספרי הלימוד למנדט הבריטי.

⁷ פודה, בתוך בן עמוס, 2002, עמ' 72

חיובי או שלילי, אוהד או ביקורתי – איך ניתן לקבוע את אופן ההתייחסות של ספר לימוד למושא הדין?

קיזל מציין חמישה מאפיינים, שמעידים על הצגה חיובית ואוהדת של אירוע או של צד מסוים:

1. התעלמות מביקורת על פעולותיו של אותו צד
2. חוסר התייחסות לתוצאות שליליות ולהשלכות בעייתיות של אירוע
3. היקפים שונים שמוקדשים לתיאור הפעולות של צדדים שונים. הקדשה של יותר מקום לצד אחד על פני אחר.
4. סופרלטיבים – בהתייחס לצד מסוים, לחזק את צדקת מניעיו. בהתייחס לאירוע מסוים, לטעון שהשפעתו הייתה נרחבת או שהוא שימש כנקודות מפנה.
5. קישור או השוואה עם אירועים אחרים שנתפסים כחיוביים או שליליים (קיזל, 2009: 160).

מוסקוביץ' מוסיפה ששה קריטריונים נוספים שמעידים על הטיות בספרי לימוד:

1. אתנוצנטריות - התייחסות שמתמקדת בקבוצת השייכות ומקדישה מקום חשוב פחות ואף נחות לקבוצת אחרות. תפיסה של קבוצת השייכות כקבוצה שהייתה קיימת קודם ועל כן היא אותנטית וראויה יותר לכבוד בהשוואה לקבוצות האחרות, אליהן יש יחס שלילי.
2. הצגה דטרמיניסטית של אופן ההתרחשות של אירועים חריגים, תוך כדי התעלמות מברירות נוספות שעמדו בפני ציבור או מנהיגים של הציבור. הצגת מעשים חריגים וקיצוניים כפעולות של "אין ברירה".
3. היעדר סימטריה בהצגה ובביסוס של עמדות שונות, לרוב תוך כדי מתן יותר נימוקים לפעולות של קבוצת השייכות בהשוואה לקבוצות האחרות.
4. התייחסות סטראוטיפית לקבוצות אחרות, שלוקה בפשטנות יתר ובהכללה.
5. טקסט שאינו "תקיין", המתאפיין בחוסר רלוונטיות של חלק מהמשפטים ובהיעדר רציפות רעיונית. טקסטים כאלה נוטים לעתים לערפל עובדות, לשרבב מידע בלתי-רלוונטי, להציג מידע חלקי כשלם, או להשתמש בביטויים רב-משמעיים.
6. אמפתיה לקבוצת השייכות והתעלמות מקבוצות אחרות, למשל באמצעות התעלמות מהסבל שנגרם לקבוצות אחרות.⁸

בעבודתי אשתמש במאפיינים אותם מונים קיזל ומוסקוביץ' ככלים לניתוח תוכן, ואוסיף עליהם במידת הצורך.

⁸מוסקוביץ', 2001, עמ' 39. קיזל, 2008, עמ' 40.

בחלק זה אסקור מספר מאפיינים של ספרי לימוד בהיסטוריה אותם מזהים שלושת החוקרים. מאפיינים אלה מעידים כולם על מגמתיות בספרי הלימוד, מגמתיות שמקורה הן בבחירת התקופות, הן בהתמקדות באישים ובאירועים מסוימים בכל תקופה, והן בדרך ההתייחסות לכל אחד מהצדדים המעורבים בכל אירוע. כמה נטיות של ספרי הלימוד בהיסטוריה הן:

1. אימוץ של אסכולה היסטורית פוזיטיביסטית, שמתמקדת במלחמות, מהפכות, וב-'אנשים גדולים': שליטים, מדינאים וגנרלים. קיזל מציין כי הדגשה זו קשורה לשאיפה של משרד החינוך לחנך את הנוער להתגייס לשירות הכלל. הוא כותב: "בספרי הלימוד הושם דגש רב, לא מקרי, על מהפכות [...] בניסיון להסביר את הרקע הכללי והאידיאולוגי של המהפכה הציונית. אלמנטים כמו מעטים נגד רבים, שחרור מעולו של שלטון זר, עצמאות במחיר הקרבה עילאית [...] הודגשו"⁹.
 2. חלקיות וסלקטיביות בהצגת המידע. כאמור, קהל היעד וקוצר היריעה מחייבים הצגה בררנית וחלקית של האירועים, וספרי הלימוד נבדלים זה מזה בהשמטתם חלקים שונים של ההתרחשויות ההיסטוריות. מוסקוביץ' אף טוענת כי בספרי הלימוד "הצגת תמונה היסטורית חלקית היא נפוצה ביותר"¹⁰.
 3. הדגשת המחלוקת, אימוץ של גישה דיכוטומית שמבדילה בין "אנחנו" ו-"הם". הן קיזל והן פודה טוענים כי ספרי הלימוד הציונים מציגים היסטוריה שבה הציונות היא לרוב הצד הצודק, בעוד הצד השני (בין אם יהיו אלה הערבים או הבריטים) הוא בעל כוונות רעות או שליליות, מחרחר מלחמה ואלים.
 4. הימנעות מדיונים היסטוריים אודות העובדות ופירושו. קיזל אף כותב מפורשות: "ספרי לימוד ההיסטוריה נוטים להציג את העובדות ההיסטוריות כנתונים מוחלטים ואת פירושי האירועים כוודאיים, ממש כמו הנתונים עצמם"¹¹. ספרי לימוד ההיסטוריה, כך טוען קיזל ומחזקים פודה ומוסקוביץ', שואפים לפשט את ההיסטוריה ואת חקר ההיסטוריה. קיזל טוען שספרי ההיסטוריה מנסים לחבר את מכלול האירועים והתהליכים ההיסטוריים ולגבש מהם קו ליניארי שבו מתקדמת ההיסטוריה באופן בלתי נמנע ודטרמיניסטי.
- מוסקוביץ' משתמשת בסקאלה שבקצה אחד שלה נמצא דיון היסטורי ביקורתי ומקיף, ובצד השני "מיתולוגיה היסטורית", כלומר הצגה של ההיסטוריה באופן פשטני, נוטה לדרמות וניסים, כמעט ספרותי. לטענתה, ספרי היסטוריה רבים ממוקמים קרוב יותר לצד המיתולוגי¹².
- אציין כי בשני העשורים האחרונים הוצגו תכניות לימוד חדשות בהיסטוריה, שעיקרן המעבר משינון חומר להבנתו. על כן, ניתן לצפות שדרך הצגת ההיסטוריה בספרי הלימוד, לפחות בשני העשורים האחרונים, תהיה במידת מה מאוזנת יותר ופלורליסטית.

⁹ קיזל, 2008, עמ' 62

¹⁰ מוסקוביץ', 2001, קיזל, 2008, עמ' 37

¹¹ קיזל, 2008, עמ' 67

¹² מוסקוביץ', 2001, קיזל, 2008, עמ' 32

לאחר בחינת הגישות התיאורטיות של שלושה חוקרי ספרי לימוד, אציג עתה את שיטת המחקר שלי.

לאחר עיון בספרי הלימוד הנבחרים, בחרתי חמש סוגיות מרכזיות במערכת היחסים בין הבריטים לציונות. בתת הפרק הבא ארחיב בנושא זה. התמקדות במספר מצומצם של אירועים וסוגיות תאפשר מחקר מעמיק שלהם, כמו גם יכולת להשוות בין ספרי הלימוד. שיטה זו של התמקדות במספר מקרי בוחן שימשה גם את מוסקוביץ' ואת קיזל במחקריהם. ביחס לכל סוגיה, אבצע מהלך בן שלושה שלבים: סקירה היסטורית, ניתוח תוכן, ושרטוט קו מגמה.

בשלב הראשון, אציג את הרקע ההיסטורי לאירוע ואתאר אותו על פרטיו וגורמיו. מטרת השלב הזה היא ליצור בסיס ידע הולם, שיאפשר לנו לבחון לאורו את ההתייחסות בספרים השונים.

בשלב השני, ניתוח התוכן, אנסה להבין כיצד מתואר האירוע בכל אחד מהספרים. הציטוטים שאני לוקח מתוך הספרים הם כלי העבודה המרכזי שלי בשלב זה. באחת מהסוגיות אשתמש גם בהשוואה כמותית בין הספרים.

בשלב השלישי אאפיין את המגמות המרכזיות בהתייחסות לאירוע או הסוגיה. שלב זה יוקדש לדיון בתפיסות העולם ובגישות היסטוריות ודידקטיות.

בסיום העבודה, אנסה לשרטט את המגמות המרכזיות ביחס של ספרי הלימוד לבריטניה ולשלטון המנדט.

1.2 הסוגיות

ארבעה פרמטרים מרכזיים עמדו לנגד עיני בבחירת הסוגיות להשוואה:

1. קיומה של התייחסות לסוגיה הזו בכל ספרי הלימוד או ברובם המכריע. זהו תנאי הכרחי לצורך השוואה בין דרכי ההתייחסות השונות.
2. מיקוד – בחירה של סוגיות רחבות היקף, כגון "יחסי יהודים-ערבים-בריטים", מעלה משמעותית את כמויות החומר שאותן יש לנתח ולהשוות, באופן שחורג מההיקף של עבודה זו. בנוסף, בסוגיות רחבות קשה יותר להגדיר פרמטרים להשוואה, והפרמטרים האלה יהיו קונקרטיים פחות.
3. משמעות היסטורית – כוונתי כאן היא לאירועים בעלי השפעה על המציאות הארץ-ישראלית (כמו לדוגמה המרד הערבי הגדול או הספר הלבן של מקדונלד בשנת 1939), או לאירועים שתופסים מקום משמעותי בנראטיב הציוני (דוגמת אסון הספינה סטרומה או הפיצוץ במלון המלך דוד).
4. מחלוקת. בבואי לבחור סוגיות להשוואה, יש יתרון מובהק בבחירת סוגיות שנויות במחלוקת, שהיו מוקד של מחלוקת בתוך הישוב היהודי כבר בתקופת המנדט. סוגיות מעין אלו, כגון דמותו של הרברט סמואל או הפיצוץ במלון המלך דוד – הן כר פורה לכתיבה מעניינת ולמציאת קווי מגמה. המגמות תהיינה שוליות יותר ופחות מהותיות בסוגיות שיש עליהן קונצנזוס, כמו למשל היחס לשש שנות השקט במהלך שנות ה-20.

חמש הסוגיות שבחרתי לנתח הן:

- א. היחס לדמותו של הרברט סמואל ולפועלו כנציב העליון (1920-1925)
 - ב. היחס לתגובה הצבאית הבריטית בעת המרד הערבי הגדול, 1936-1939
 - ג. המפנה במדיניות הבריטית, כפי שמשקף בספר הלבן של מקדונלד, מאי 1939
 - ד. ההעפלה כמוקד מתח בין הציונות לבריטניה, בהתייחס לגורלן של שתי ספינות מעפילים – סטרומה (1942) ואקסודוס (יולי 1947)
 - ה. המאבק הצבאי העברי בשלטון המנדט (1945-1947) ותגובת השלטונות אליו, בהתייחס לשני אירועי מפתח בקיץ של 1947 – השבת השחורה (29.6.47) והפיצוץ במלון המלך דוד (22.7.47)
- הבחירה בסוגיות האלה משקפת את נפחי הטקסט שמקדישים כותבי הספרים לכל אחת מתקופות המשנה של המנדט. במרבית ספרי הלימוד, התקופה שבין שתי מלחמות העולם מקבלת כמחצית מהיקף הדיון בתקופת המנדט. בתוך הדיון על התקופה הזו, מוקדש לרוב נתח מהטקסט לתיאור ראשית המנדט, קבלת כתב המנדט, ונציבותו של סמואל. לאחר מכן מוקד הדיון עובר למאורעות תרפ"ט ותרצ"ו, ובמקביל לעליות המרכזיות – השלישית, הרביעית והחמישית.
- התפר בין שני חלקי הנרטיב ההיסטורי הוא לרוב הספר הלבן של מקדונלד ותיאור המפנה במדיניות הבריטית.
- המחצית השנייה מוקדשת בעיקר לתיאור המאבק הציוני בשלטון המנדט בין השנים 1945-1947, ומוזכרת בה גם מערכת היחסים ביניהם בתקופת מלחמת העולם השנייה. ארבעת אפיקי המאבק הציוני שמוזכרים

הם: התיישבות, מאבק מדיני, העפלה ומאבק צבאי. בחרתי שלא להתמקד במאבק המדיני משום שדיון כזה יצטרך לכלול גם התייחסות נרחבת ליחסי המעצמות והציונות וליחסי ארצות הברית ובריטניה, מה שיחרוג מגבולות העבודה. מבין שלושת התחומים שנותרו – התיישבות, העפלה ומאבק צבאי – העדפתי להתמקד בשניים האחרונים, משום שאלה שני תחומי הקונפליקט העיקריים בתקופה זו.

פרק שני – ניתוח משווה של יחס ספרי הלימוד לסוגיות היסטוריות נבחרות

2.1 הרברט סמואל

2.1.1 סקירה היסטורית

הרברט סמואל היה חבר פרלמנט בריטי ליברלי ממוצא יהודי, מקורב לראש ממשלת בריטניה לוי ג'ורג' ומאדריכלי הצהרת בלפור. בחודש ינואר של שנת 1920 הוא מונה על ידי לוי ג'ורג' להיות הנציב הבריטי העליון על פלשתינה (א"י). עם הגיעו ארצה בסוף אותו חודש, קיבלו אותו היהודים בהתלהבות גדולה. בישוב היהודי רווחה התפיסה שהאינטרס הציוני והבריטי חד הם, והייתה ציפייה שסמואל – היהודי הציוני – יראה את הדברים באותו אופן. סמואל תפקד כנציב עליון בפועל מרגע הגעתו לארץ ישראל, על אף שרשמית עדיין הייתה נתונה הארץ לשלטון צבאי. באחד ביולי 1920 נכנס לתוקף השלטון האזרחי על הארץ, עם סמואל כעומד בראשו.

במשך השנים הבאות, תרם סמואל לפיתוח המפעל הציוני. הוא הקל על העלייה היהודית, ודחף לאישור מכסות עלייה¹³ גבוהות. במשך השנים 1920-1925 היו רק חודשים ספורים שבהם נוצלו המכסות במלואן. סמואל גם אפשר הקמה של ישובים חדשים, מתוכם שבעה עשר רק בשנות השיא של העלייה השלישית (1921-1923). הוא גם אפשר הקמה של שכונות חדשות בערים המעורבות, ביניהן שכונת בית הכרם בירושלים¹⁴. בנוסף, סמואל סייע להפחתת האבטלה היהודית ולהכשרה המקצועית של הפועלים היהודים. הוא דחף למסירת עבודות פיתוח ציבוריות¹⁵ לידי גופים יהודיים.

בגזרה הביטחונית, סמואל דיכא היטב את ההתקפות הערביות בעת מאורעות 1921. השלטון המנדטורי בניהולו שפט ואסר עשרות פורעים ערבים, והטיל קנסות קיבוציים על כפרים שהסתירו או סייעו לפורעים. תגובת השלטונות היעילה הייתה אחת הסיבות לשש שנות השקט ביחסי יהודים ערבים בשנים 1922-1928. שש שנות השקט מיוחסות בהיסטוריוגרפיה הציונית לרוב לפלומר, הנציב העליון הבא; אך סמואל משל בארץ במשך שלוש מתוכן. סמואל גם ביצע תכסיסים בירוקרטיים, והשתמש בשיטות מגוונות כדי להשיג משאבים לפיתוח הארץ לטובת כל תושביה¹⁶.

עם כל האמור לעיל, הייתה אכזבה מסוימת בתנועה הציונית מסמואל. הוא דרש לפקח על התכנים של מערכת החינוך העברית כתנאי למימון פעילותה, מינה (1921) את חאגי' אמין אל-חוסייני למופתי של ירושלים על אף עמדותיו הקיצוניות, ודחף למען הקמת מועצה מחוקקת¹⁷, על אף שהיה ברור שתהיה נחיתות ליהודים במועצה כזו. ההנהגה הציונית גם התנגדה לחלק מסעיפיו של הספר הלבן של צ'רצ'יל, מסמך רשמי שהנחה את מדיניות ממשלת המנדט ושפורסם ביוני 1922, בתוך תקופת נציבותו של סמואל.

¹³ לכל אורך תקופת המנדט, ההגירה ארצה של יהודים ("עלייה") הייתה מותנית באישור של מכסות עלייה תקופתיות (שנקראו גם בשם סרטיפיקטים) על ידי השלטון.

¹⁴ הכרם שכן בית הספר התיכון שלי בעשורים הראשונים שלו

¹⁵ הידועה שבעבודות ציבוריות אלה היא סלילת כביש צמח-טבריה בשנים 1920-1922

¹⁶ כך למשל, הוא דחף שנים לקבל הלוואה לפיתוח הארץ. לפני שנתקבל אישור סופי על ההלוואה, כבר הוציא סמואל מחצית ממנה לצרכים ציבוריים שונים.

¹⁷ הכוונה היא למועצה בעלת סמכויות חקיקה שתפעל בכפוף לנציב העליון. מאחר שחלק ניכר מהחברים במועצה כזו יבחר על ידי הציבור בהתאם ליחסים הדמוגרפיים, היה חשש בקרב הציבור היהודי מכך שהיא תתעצב כגוף שלא מתייחס לאינטרסים הציוניים.

אחד ממוקדי ההתנגדות היה עקרון "כושר הקליטה הכלכלי" שנקבע בספר הלבן. עיקרון זה התנה את העלייה ארצה במצב הכלכלי של הארץ, וביכולת הקליטה שלה. חלק מהנהגת הישוב התנגד באופן נחרץ לעיקרון זה, וקיווה לעלייה עם כמה שפחות התניות.

לאור כל הפעולות של סמואל שציינתי לעיל, ועל רקע הציפיות הגבוהות ממנו עם הגיעו לארץ, התעוררה אכזבה מסמואל בקרב חלקים של הישוב העברי. בן גוריון אפילו קרא לו "בוגד"¹⁸.

2.1.2 ניתוח משווה של ספרי הלימוד

ההתרגשות עלתה על גדותיה לקראת הגעתו לארץ של הנציב הראשון ליהודה, הלורד הרברט סמואל. שחר (3) מציין שיום בואו היה יום חג לישוב היהודי בארץ¹⁹. שמואלי (1) מוסיף לכך ומשווה את סמואל לנחמיה, מקים הבית השני - "כמין נחמיה שני היה בעיניהם, 'נציב יהודה', וכאילו לא נציב בריטי"²⁰. אלא שבדבריו של שמואלי - "כאילו לא נציב בריטי" - יש רמז לתפיסתו השלילית כלפי מוסד הנציבות. אולי יש כאן אף רמז לכך שההתלהבות מסמואל תשכך במהרה, לכשיתברר באיזו מידה ישתדל סמואל להיות נציב בריטי, במלוא מובן התפקיד.

ספרי לימוד מוקדמים (1,2) טוענים כי תוך זמן קצר התחלפה ההערצה למדינאי היהודי הציוני, מיוזמי הצהרת בלפור, בביקורת חריפה ובתחושת נבגדות של חלק מן הישוב היהודי. עשורים יעברו עד שתתעצב בהיסטוריוגרפיה הציונית גישה אחרת, אוהדת יותר בראייתה את סמואל ומלאת הערכה כלפיו. הגישה השנייה משתקפת בספרי לימוד מאוחרים יותר (4,6,7). מעבר להבדל הזה בנראטיב, מעניין לראות תהליך של צמצום בהיקף הדיון על סמואל וירידת החשיבות שמייחסים ספרי הלימוד לדמותו. בספר של דומקה משנת 2009 (5) מוזכר שמו של סמואל פעם אחת, בתיאור המצולמים בתמונה²¹ מביקור צ'רצ'יל בארץ.

הגישה הביקורתית

הביקורת של ספרי הלימוד המוקדמים כלפי סמואל מתמקדת בשני תחומים. הראשון הוא הנטייה המיוחסת לו לצד הערבים. שמואלי (1) מציין כי "בעיקר התרעמו עליו [על סמואל] שהטה את הכף לטובת הערבים. ובאמת ניסה הנציב העליון כמה פעמים לרכוש את לב הערבים על ידי הפסקת העלייה, על ידי הצעה לייסד מועצה מחוקקת והשתתפות בועדה מייעצת לממשלה..."²². כדאי לשים לב לאקטיביות שמיוחסת לסמואל בהטיית הכף, בעוד שבפועל היו אלה אנשי הפקידות והצבא שנטו לפיוס הערבים ולחיזוק הברית אתם²³. חשוב לזכור גם שבשנותיו של סמואל היוו היהודים מיעוט של כ-12 אחוז מתושבי

¹⁸ שמואלי, 1958, עמ' 322, הערת שוליים 93.

¹⁹ שחר, 1990, עמ' 226.

²⁰ שמואלי, 1958, עמ' 208-209.

²¹ דומקה, אורבך, גולדברג, 2009.

²² שמואלי, 1958, עמ' 242.

²³ זיו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 114-115.

הארץ, בעוד שהערבים היו הרוב המוחלט²⁴. מידע זה לא מופיע בספרי הלימוד בסמיכות לדיון על פעולות הממשל הבריטי בראשיתו.

בספר (2) מצוין כי סמואל "השאיר בתפקידים רבים מאנשי האדמיניסטרציה הצבאית, שגילו אי-רצון גמור להגשים את הצהרת בלפור, וכן השתדל לרכוש את אמונם של הערבים על ידי היענות לדרישותיהם"²⁵. מעשים אלה נזכרים ללא הסבר ובלי שינתנו הצדקות אפשריות, כמו למשל ניסיון להבהיר למנהיגים הערבים כי הצהרת בלפור אינה נוגדת בהכרח את האינטרסים שלהם. מעבר לכך, נכתב כי "מתנינות של ה. סמואל כלפי הערבים לא גרמה להתפייסותם עם המדיניות הרשמית וההתפרצויות האלימות הראשונות לא איחרו לבוא"²⁶. משפט כמו-אובייקטיבי זה מותח אצל הקורא קו ישר בין גישתו של סמואל כלפי הערבים לבין מאורעות תרפ"א, ומטיל על ממשלת המנדט חלק מן האחריות להם. בעמוד הבא בספר מתוארים מאורעות אלה.

זאת ועוד, שני ספרי הלימוד המוקדמים שבחנתי הם היחידים שמציינים את האירוע ההיסטורי הבא: "מעשה אחר חשבו לו [לסמואל] היהודים לחטא כלפיהם. בשנת 1921, עוד קודם שאושר המנדט, נזדרז הנציב העליון ומסר לרשות הערבים שטחי אדמה גדולים מאדמת המדינה בעמק בית שאן במחירים נוחים מאוד. הערבים לא יכלו כלל לעבד שטחים מרובים אלה ומכרו מהם ליהודים במחיר גבוה פי שלושה, מבלי שהשקיעו בהם עבודת טיוב כל שהיא. ליהודים לא נתנה שם הממשלה אפילו דונם אחד להתיישבות"²⁷.

הבאתי כאן את הציטוט המלא משום שהוא מעיד על ניסוחיו המגמתיים של כותב ספר הלימוד הזה בהתייחסו לתקופת ראשית המנדט ולסמואל בפרט. ההתייחסות לאירוע כ-"חטא"; המשפט הסוגר את הקטע שכולל את השלילה המוחלטת, "אפילו דונם אחד"; האקטיביות והממד הערמומי שמתלווים למילה "נזדרז"; הריחוק שבציון התפקיד, "הנציב העליון", במקום "סמואל" – כל אלה ועוד מורידים את קרנו של סמואל בעיני הקורא.

התחום השני הוא פעולותיו של סמואל למען פיתוח הארץ. בספר הלימוד משנת 1971 (2) נאמר כי: "כבר מצעדיו הראשונים של ה. סמואל כנציב עליון התברר, שאין הוא הולך בדרך ההגשמה העקיבה והתקיפה של התחייבויות אלו [של הבריטים כלפי הציונות]"²⁸. הוא מונה הישג יחיד של ממשלתו של סמואל, והוא עצם פתיחת שערי הארץ. פרט לכך, נכתב כי "לא נעשה דבר על ידי ממשלת המאנדאט [בזמן כהונתו של סמואל] לשם קידומו של הבית הלאומי"²⁹. בספר הלימוד משנת 1958 מצויין כי "הנציב העליון הראשון עיכב את העלייה"³⁰. כותב ספר זה מוסיף ואומר כי: "כדי להניח את דעת הערבים, התנכלה [הממשלה הבריטית] מבתחילה למפעל הבנין היהודי"³¹.

²⁴ נתונים: מפקד האוכלוסין של 1922. 83 אלף יהודים, 590 אלף מוסלמים, 73 אלף נוצרים.

²⁵ זיו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 416-417

²⁶ שם

²⁷ שמואלי, 1958, עמ' 242

²⁸ זיו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 71

²⁹ שם

³⁰ שמואלי, 1958, עמ' 218

³¹ שמואלי, 1958, עמ' 192

עם זאת, ספרי הלימוד המוקדמים מביעים הערכה לדמותו ולפועלו של סמואל, בעיקר במישור המדיני. בספר (1) נכתב: "אבל רובו של הישוב הודה, שבדרך כלל נתגלה הנציב העליון הראשון כבעל תבונה פוליטית מרחיקה ראות, והחזיק לו טובה על הנציב ששלט בארץ... בשעה שכל הארצות השכנות היו שטופות במרידות ומלחמות דמים, שקטה ארץ ישראל... גם בעיני גורמים פוליטיים באנגליה הרים את קרנה של הציונות"³².

חשוב גם להדגיש שספרי הלימוד המוקדמים מרחיבים את הדיון בסמואל ובפועלו, ומקדישים לכך נפח טקסט משמעותי, כמפורט בטבלה הבאה:

³² שמואלי, 1958, עמ' 242-243

טבלה 1: ניתוח כמותי משווה של ספרי הלימוד. כותרות התחומים השונים מתבססות על כותרות הפרקים בספרים מאז 1999.

ספר / סוגיה	קווי מתאר של המנדט (עמודים)	מוסדות עבריים + התפתחות הישוב (עמודים)	התנגשות עם האוכלוסייה הערבית (עמודים)	מלחמת העולם השנייה (עמודים)	המאבק בבריטניה (עמודים)	סך הכל מספר עמודים	הרברט סמואל (אזכורים)
1 – תולדות עמנו בזמן החדש 1956-1958	12	77		45	36	170	³³ 16
2 – דברי הימים ³⁴ 1971	8	22		3	10	43	³⁵ 7
3 – מגלות לקוממיות 1990	31	97		29	19	176	4 עמודים מלאים ³⁶ 2 . אזכורים נוספים ³⁷
4 – זמנים מודרניים 1999	10	10	10	8	10	48	3. מופיע גם ב- "מונחים להדגשה" ³⁸
5 – הלאומיות: בונים מדינה במזרח התיכון, 2009	22			25		47	³⁹ 1
6 – בונים מדינה במזרח התיכון 2009	8	22	16	13	16	85	⁴⁰ 5
7 – לדעת היסטוריה: תכנית ה-70% 2015	6	10	8	8	16	48	⁴¹ 2

³³ שמואלי, 1958, עמ' 204, 207, 208, 209, 210, (2), 211, 212, 238, 241, (3), 242, 243.

³⁴ חשוב להדגיש שסגנון הכתיבה של מחברי ספר זה הוא תמציתי מאוד, ועמודי הספר גדולים ועמוסי מלל. הנתון הכמותי של מספר העמודים אינו בהכרח המתאים ביותר כאשר גם ספר זה הוא חלק מהשוואה, אך הוא עדיין נותן אינדיקציה למגמות ארוכות טווח.

³⁵ יו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 415, (2), 416, (2), 417, (3).

³⁶ פרק שלם אודות מינוי הרברט סמואל לנציב עליון, 221-224

³⁷ שחר, 1990, עמ' 191, 244

³⁸ בר-נביא, נווה, 1999; עמ' 153

³⁹ דומקה, אורבך, גולדברג, 2009, עמ' 12. אזכור בשמות המצולמים בתמונה ולא בטקסט הראשי בעמוד.

⁴⁰ אביאלי-טביביאן, 2009, עמ' 13, 15, 16, 39, 42

⁴¹ נווה, ורד, שחר, 2015, עמ' 261, 276

בשנות ה-90 חל שינוי ביחס של ספרי הלימוד העבריים להרב רט סמואל. כך נאמר בספר (4): "סמואל אכן ניסה לפעול למען היישוב העברי בארץ ישראל. למרות הביקורת שעוררה ביישוב מדיניותו הפייסנית כלפי הערבים, תקופת כהונתו היתה אחת מהטובות בתולדות המפעל הציוני: אחרי שוך מאורעות 1921 [בהמשך] נהנתה הארץ מכמה שנים של שלום, סדר ומינהל תקין" ומוסיף המחבר כי: "הנציב העליון הקל את תנאי העלייה, דאג למקומות עבודה, ועורר את ההתיישבות היהודית"⁴². ההתייחסות האקטיבית לסמואל כמי שדאג בעצמו למקומות עבודה מתייחסת לסוגיית העבודות הציבוריות, שנדונה גם בשאר ספרי הלימוד. הכוונה לשורה של מיזמי בנייה ותשתיות שניתנו על ידי ממשלת המנדט לאיגודי עובדים שונים, בעיקר בשנות ה-20. ייחודם של הספרים המאוחרים הוא בהצגה של סמואל עצמו כיוזם של העבודות הציבוריות. כך כותבת אביאלי-טביביאן (6): "בנסיבות אלה [של מיתון ואבטלה] יזם הנציב העליון, הרברט סמואל, עבודות ציבוריות שבהן יועסקו העולים". היא מסבירה כי: "עבודות אלה סייעו לעולים להמשיך להתקיים בארץ"⁴³.

מעניין להיווכח שסוגיית הקרקע בבית שאן, שנדונה בהרחבה בספרים (1) ו-(2), לא מצוינת בספרים החל משנת 1990. בניגוד לאיסורים על רכישת קרקע ועלייה שמופיעים בספרים המוקדמים, הספרים המאוחרים – אשר רואים את התקופה ממבט על – מציינים כי "בריטניה לא מנעה עלייה והתיישבות יהודית עד 1936, ובעשור הראשון והשני לשלטונה עלו מאות אלפי יהודים לארץ, למרות ההגבלות הרשמיות"⁴⁴. בריטניה אמנם מוצגת כפאסיבית - "לא מנעה" - אך לנציבים העליונים מיוחסת מידה רבה יותר של אקטיביות: "הנציבים אפשרו רכישת אדמות על ידי מוסדות היישוב, לעתים בהיקפים גדולים מאוד... [הם] סייעו בהכשרת קרקעות ובהתיישבות חקלאית ועירונית, והושיטו יד למובטלים בשעת משברים כלכליים"⁴⁵. אקטיביות זו כוללת פעולות שתואמות את הצהרת בלפור, והקשר להצהרה קיים כאן גם ברמה הלשונית – "אפשרו", "סייעו", "הושיטו יד"⁴⁶.

באשר להתנגשות היהודית-ערבית, מציגים ספרי הלימוד החדשים שתי עמדות. בספר (3) מצוין כי: "[סמואל] התאמץ לפייס פעם את היישוב היהודי ופעם את הערבים"⁴⁷, משפט המעיד על גישתו המאוזנת והמתונה של סמואל, אך גם על מידה של הפכפכות וחוסר יציבות במדיניותו שלו. בספר (4) מותחים המחברים ביקורת על האיזון והפשרנות - לא זו של סמואל בלבד, אלא של בריטניה לכל אורך ימי המנדט - ואומרים כי: "מאמצי הבריטים לשמור על איזון - בין התחייבויותיהם כלפי היהודים לבין תביעות הערבים לבטלן - לא שיכנעו אף אחד מן הצדדים"⁴⁸. מעניין לראות את הפער בין ה-"התחייבויות" כלפי היהודים לבין ה-"תביעות" של הערבים. המונח "תביעות" מציג את הערבים כאגרסיביים ושליליים,

⁴² בר-נביא, נווה, 1999 פודה, בתוך בן עמוס, 2002, עמ' 109

⁴³ אביאלי-טביביאן, 2002 פודה, בתוך בן עמוס, 2002, עמ' 16

⁴⁴ 7, עמ' 262

⁴⁵ שם

⁴⁶ כך בנוסח העברי של הצהרת בלפור: "ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, ותשתדל במיטב מאמציה להקל על השגת מטרה זו". מקור: קס, מ. "הצהרת בלפור". המרכז לטכנולוגיה חינוכית. נדלה בתאריך: 30.12.2019

⁴⁷ בר-נביא, נווה, 1999 פודה, בתוך בן עמוס, 2002, עמ' 227

⁴⁸ בר-נביא, נווה, 1999 פודה, בתוך בן עמוס, 2002, עמ' 110

כמתנגדים למצב הקיים. היהודים, לעומת זאת, מוצגים כגורם מתון, שרק מעוניין לממש את זכותו ואת ההתחייבויות שניתנו לו. היהודים, לעומת הערבים, היו בסך הכל מרוצים ממצב העניינים.

עמדה אחרת תטען כי ההתנגשות בין השאיפות היהודיות לערביות היא בלתי נמנעת, וכי על סמואל הוטלה משימה בלתי אפשרית. כך בספר (7): "בתקופה שבין 1920 ל-1948 (סיום המנדט) שלטו בארץ שבעה נציבים, אך הרברט סמואל (יהודי), הנציב הראשון שכהן בשנים 1920-1925, הניח את התשתית למדיניות בריטניה: הוא ניסה לגשר בין התביעות הלאומיות הסותרות של יהודים וערבים על אותה ארץ"⁴⁹. כדאי להבחין במונח "סותרות", שמתאר את הסיטואציה הבלתי-אפשרית שבה נתון סמואל. חשוב גם להבחין בבחירה של כותבי ספר (7) להבליט את דמותו של סמואל על פני כל שאר הנציבים העליונים.

המתח איתו מתמודד סמואל מוצג בהקדמה לקטע שציטטתי כאן, וביחוד בקביעת מחברי הספר כי: "המנדט תבע מאנגליה מחויבות כפולה [הקו התחתון במקור]: מצד אחד היא התחייבה לתמוך בהקמתו של בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, אך מן הצד האחר היא התחייבה שלא ייעשה דבר העלול לפגוע בזכויותיהן של העדות הלא יהודיות, ונדרשה [על ידי כתב המנדט] לפתח את היישוב הערבי בארץ ישראל"⁵⁰. חשוב לשים לב לשימוש במונח "ישוב ערבי", שמקנה לאוכלוסיה הערבית בארץ מעמד זהה לאוכלוסייה היהודית, ומצדיק את הפעולות הבריטיות לטובת הערבים.

סיום

מאכזב או פורץ דרך? איש פשרה מהוסס או מדינאי מחונן ומשכיל? פרו-ציוני, אולי בכלל ניטרלי, אולי בריטי מעל לכל? הרברט סמואל וההתייחסויות השונות של ההיסטוריוגרפיה הציונית כלפיו יכולים להיות לבדם נושא לעבודת מחקר. ככל שעברו השנים נכתב עליו פחות ופחות בספרי הלימוד, אלא שהמעט שנכתב מציג אותו באור חיובי יותר, מצדיק את החלטותיו ומתייחס לצעדים שנקט לטובת הציונות באהדה. ספר (6) מרחיק לכת ומצטט אותו בדבריו הראשונים לציבור: "יש להקים בארץ ישראל ממשל אזרחי מִיָּדִי [...]"⁵¹ כך שארץ הקודש תהיה שוב מופת לעולם כולו"⁵².

⁴⁹ 7, עמ' 262

⁵⁰ 7, עמ' 261

⁵¹ פסקה שלמה שבה מונה סמואל את תחומי האחריות של הממשל האזרחי - אדמות, התיישבות, הגירה, עלייה ארצה, פקידות ומערכת חוק. אביאלי-טביביאן, 2009, עמ' 16.

⁵² שם

2.2 מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט

2.2.1 היסטוריה

במהלך השנים 1929-1935 הישוב היהודי התאושש ממשבר העלייה הרביעית, גדל והתחזק. תרמה לכך פעילות הפיתוח הענפה באותן שנים – סלילת כבישים, בניית נמל חיפה, ניקוז עמק הקישון, והקמת מפעל החשמל בנהריים. עוד תרמה לכך העלייה החמישית, הגדולה שבגלי העלייה. בשיאה, בשנת 1935, הגיעו לארץ יותר מ-62 אלף עולים – למעלה מ-1000 עולים בשבוע. על רקע התעצמות הישוב היהודי, ועל רקע מרידה מוצלחת בשלטון הצרפתי בסוריה בראשית 1936, הכריז הוועד הערבי העליון על מרד בשלטון הבריטי (אפריל 1936). המרד, שנמשך שלוש שנים, טרף את הקלפים הארץ-ישראליים.

לאורך יומיים, בין ה-19 וה-20 באפריל 1936, נרצחו 16 יהודים. זו הייתה יריית הפתיחה להתקוממות ערבית ולמאורעות דמים בני ששה חודשים. כבר ב-25.4.36 הוקם ועד ערבי עליון, בראשות המופתי חאגי אמין אל חוסייני. מהר מאוד הכריז הוועד על שביתה כללית של המשק הערבי, בדומה לשביתה הכללית שנערכה בסוריה נגד הצרפתים בראשית אותה שנה⁵³.

מלבד השביתה הכללית⁵⁴, נקטו החלקים הקיצוניים של הציבור הערבי גם בפעילות אלימה. ראשי הפלג הקיצוני בחברה הערבית היו משפחת אל-חוסייני, ובמיוחד מנהיג 'הכנופיות' עבד אל-קאדר חוסייני. הפעילות האלימה כוונה נגד שלוש מטרות: הראשונה היא הבריטים, כלומר פגיעה במבני צבא, משטרה, ובתשתיות בריטיות. השנייה היא מתנגדים מתוך הציבור הערבי, בין אם מתנגדים לשביתה או מנהיגים ערביים שמחזיקים בעמדות מתונות יותר. השלישית היא היהודים, כלומר ביצוע מעשי טרור באוכלוסייה היהודית האזרחית בישובים שונים.

היהודים איחדו כוחות עם הבריטים כדי להתמודד עם האלימות הערבית. התגובה העברית הייתה בכללה הגנתית, וכללה בעיקר פעולות ניטור ושמירה, ולעתים גם מרדפים אחרי מורדים ערבים שניסו לבצע פעולות אלימות. את קו התגובה הזה, שזכה לשם "הבלגה", הוביל ארגון "ההגנה". הוקמה "משטרת הישובים העבריים" כחלק מהמשטרה המנדטורית, ועד 1939 היא כללה חמישה עשר אלף נוטרים יהודים ב-10 גדודים שונים. ה-"אצ"ל", לעומת "ההגנה", נקט החל מ-1937 בפעולות נקם ולא בהבלגה, לרוב בלא תיאום עם מפקדת ה-"הגנה".

על אף התמיכה הבריטית במאמצי ההגנה היהודית, ועל אף שווקופ המשיך לאפשר עלייה יהודית ארצה גם בעת מאורעות 1936, הייתה תחושה בציבור היהודי שהבריטים לא התאמצו מספיק כדי לשבור את השביתה. סיום השביתה, באוקטובר 1936, נתפס בעיני חוקרים מסוימים ככישלון בריטי נוסף, משום שהוא נגרם מסיבות כלכליות – הציבור הערבי היה במצוקה כלכלית וחשש להפסיד את עונת ההדרים הרווחית. סיבה נוספת היא ההתערבות של שליטי מדינות ערב וקריאתם לפלסטינים להפסיק את השביתה. חוקרים אחרים רואים את סיום השביתה דווקא כהצלחה בריטית, משום שהבריטים הצהירו

⁵³ השביתה הכללית הסורית החלה בינואר 1936 ונגמרה במרץ אותה שנה. בסיומה נחתם הסכם עם הצרפתים שהבטיח שאוטונומיה סורית.

⁵⁴ שחשוב לציין שלא הייתה כללית – סקטורים שלמים בחברה הערבית המשיכו לעבוד.

שועדת החקירה המלכותית - שמונתה בשבעה באוגוסט 1936 כדי לחקור את ההתקוממות הערבית – לא תגיע ארצה עד שלא יפסיקו מעשי האלימות הערבים. ואכן, הם נפסקו בתוך שבועות מספר.

כאמור לעיל, כדי לחקור את מאורעות 1936 הסמיך המלך אדוארד ה-8 ועדת חקירה מהדרג הגבוה ביותר. הועדה – בראשות הלורד פיל – שהתה בארץ החל בנובמבר 1936 ובמשך חודשיים שמעה עדים, סיירה בארץ וניתחה את המצב הארץ-ישראלי. הועדה פרסמה את מסקנותיה בקיץ 1937. ההצעה המרכזית של ועדת פיל הייתה לחלק את שטחה של ארץ ישראל למדינה יהודית על כרבע ממנו, בעיקר לאורך מישור החוף ובגליל, מדינה ערבית בכל הדרום וביהודה ושומרון, ושטח שיישאר בריטי באזור ירושלים כולל מוצא לים ביפו.

ההנהגה היהודית נטתה לתמוך ברעיון הכללי של חלוקת הארץ. בניגוד לעמדה היהודית, כמעט כל הסיעות הערביות שללו את הצעת החלוקה על הסף, מלבד הנשאיבים שהיו מוכנים לנהל משא ומתן על פרטי החלוקה. בקרב רבים בממשל הבריטי נתפסו מסקנותיה והמלצותיה של ועדת פיל כחריגה מהסמכויות שניתנו לה – הועדה הייתה אמורה לברר את הסיבות למאורעות תרצ"ו ולא להציע פתרון לבעיה הארץ-ישראלית. עברו חמישה חודשים מאז פרסום המסקנות ביולי 1937 עד שניאותה הממשלה הבריטית לדון במסקנות ועדת פיל. הוחלט לשלוח לארץ ועדה נוספת, לכאורה כדי לברר את פרטי החלוקה, ובפועל כדי לקבור את ההצעה לחלק את ארץ ישראל.

בחמשת החודשים האלה (יולי עד דצמבר '37) התחדשו המהומות בארץ ישראל, בין היתר כביטוי לזעם הערבי על מסקנות ועדת פיל ועל הצעת החלוקה. יריית הפתיחה הפעם הייתה רצח מושל הגליל הפרו-ציוני, לוואיס אנדרוז, ב-26 בספטמבר 1937. בתגובה לרצח, הגיב הצבא הבריטי בתקיפות, בנחישות ותוך הפעלת כוח רב. בכל זאת, חלה הסלמה במאורעות, בלי שהנציב וקופ הצליח לדכא אותם. וקופ, שסיים שש שנות נציבות בנובמבר 1937, נתפס בשלב הזה כהססן וחלש. הישוב העברי התייחס אליו בצורה פחות ופחות אוהדת, והממשלה הבריטית הכירה בכך שיש להחליפו. במרץ 1938 סיים וקופ באופן סופי את תפקידו, ובמקומו הגיע ארצה הנציב הבריטי החמישי, הרולד מקמייקל. מקמייקל היה פקיד קולוניאלי, שהגיע ארצה לאחר תקופה ארוכה של שירות בסודן. נכתב עליו שהיה פרו-ערבי, וחשב ברמה האסטרטגית כי חיזוק הברית הצבאית והמדינית עם העולם הערבי-מוסלמי יטיב עם הבריטים.

מקמייקל תמך אמנם בשיתוף פעולה עם הערבים ברמה האסטרטגית, אך ברמה הטקטית והנקודתית לא העלים עין מהפרות סדר ומהומות. כאשר הגיע ארצה הוא הקשיח את היחס של שלטונות המנדט למהומות הערביות, ותרם להרחבת פעולות ההגנה והנוטרות העבריים. כמו כן, במהלך שנת 1938 – שנת כהונתו הראשונה – הוקמו 17 ישובים יהודים חדשים. על אף פעולותיו התקיפות של מקמייקל, המאורעות הוסיפו להתעצם בשנת 1938 והגיעו לשיאם בקיץ של אותה שנה. מתוך כלל ההרוגים היהודיים במאורעות 1938-1939, 415 במספר, כמחצית מהם נרצחו בחודשי הקיץ של 1938. בסתיו של 1938 ובחורף של 1939 נרגעו המהומות והצטמצמו בהיקפיהן, הרבה הודות לפעולות הכוחניות של הצבא הבריטי. סיבה נוספת היא היחלשות הלכידות של הציבור הערבי, בין היתר עקב מאבקים פנימיים בתוכו.

בנובמבר של שנת 1938 פרסמה את מסקנותיה ועדת וודהד, הועדה עליה הוטל לברר את פרטי תכנית החלוקה של ארץ ישראל. היא הציעה שלוש תכניות חלוקה, שבכל אחת מהן יש איזון שונה בין שטחים ערביים, שטחים יהודיים ושטחים מנדטוריים. ההתנגדות היהודית והערבית לא איחרה לבוא, והבריטים פירשו אותה כאישור לגנוז את תכנית החלוקה, כפי שרצו מלכתחילה. במהלך שנת 1938, עוד לפני פרסום

מסקנות ועדת וודהד, הבינה ההנהגה הציונית שהבריטים מתכוונים לשנות את עמדתם בנוגע לעתיד ארץ ישראל, ולעבור לתמוך בהקמה של מדינה אחת. המשמעות של מדינה אחת בשטחי ארץ ישראל היא שיהיה בה כמובן רוב ערבי, ושככל הנראה לא תתאפשר עוד עלייה יהודית. החשש מפני שינוי מדיניות בריטי זה קיבל את אישורו הסופי בוועידת השולחן העגול, שנערכה בארמון סנט גיימס בלונדון בפברואר 1939.

ועידת השולחן העגול התנהלה למעשה בשני שולחנות עגולים נפרדים, אחד שבו ישבו נציגי הציונות עם נציגי הממשל הבריטים, ושני שבו נועדו נציגי הערבים עם הבריטים. הסיבה היא הסירוב הערבי לשבת עם הציונים באותו חדר. בסיומה של הוועידה נותרו הבריטים מבוצרים בעמדתם כי בארץ ישראל יש להקים מדינה אחת, בעלת רוב ערבי, זאת לשביעות רצונם של הערבים. ואכן, המאורעות האלימים בארץ נפסקו עם סיום ועידת השולחן העגול במרץ 1939.

2.2.2 ניתוח משווה של ספרי הלימוד

ה-19 באפריל 1936 מסמן בהיסטוריה של תקופת המנדט את תחילתה של תקופה מרתקת ורבת תהפוכות. ההיסטוריוגרפיה הציונית העניקה לתקופה זו מגוון שמות: מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, המרד הערבי הגדול, מאורעות 36-39. בתקופה זו היו שני גלים של התקוממות ערבית נגד השלטון הבריטי, התקוממות אשר הופנתה גם נגד הישוב היהודי.

אחד מהפערים המרתקים בקרב ספרי הלימוד הוא במונח שבו בחרו הכותבים להשתמש לתיאור ההתרחשויות בשנים אלה. בטבלה הבאה מופיעות דרכי המינוח בהן בחרו כותבי ספרי הלימוד.

טבלה 2: מינוח של ההתרחשויות בשנים 36-39 בספרי לימוד לאורך השנים.

ספר + שנה	אופן התייחסות
1956	מאורעות (ראו עמ' 282, 277) ולעתים מהומות (277)
1971	התמרדות (428)
1990	מאורעות (295, 317) השתוללויות דמים (299) מרי אזרחי (299)
1999	מרד, תקופה אלימה, מהומות, פרץ אלימות
2009 דומקה	המרד הערבי (27)
2009 אביאלי	המרד הערבי (50)
2015	מרד

על מה מעידים המונחים השונים? התשובה לכך מתחלקת לכמה חלקים. הפער הראשון בין המונחים הוא סביב שאלת המטרה של המרד הערבי. השימוש במונח "מהומות" מקנה למאורעות ממד שלילי, כאירוע שכוונות היוזמים שלו רעות. מונח זה מעיד כי כוונת המרד הייתה לפגוע ולבצע מעשים אלימים כלפי הבריטים והיהודים כאחד. לעומת זאת, "מרד" הוא אירוע בעל תוקף מוסרי חזק יותר. הוא כולל גם מעשים חוקיים וגם פעילויות לא-חוקיות ואלימות, כאשר המטרה המשותפת היא להוביל להחלפת השלטון.

בנוסף, "מרד" הוא בראש ובראשונה נגד השלטון, ולא נגד קבוצת אוכלוסייה אחרת. מכאן, שהשימוש במונח זה מבליע בתוכו את ההנחה שהמרד הערבי כוון בעיקר נגד שלטון המנדט, וגם באופן משני נגד הציונות. הציונות, חשוב להדגיש, הייתה מזוהה בעיני המורדים עם השלטון המנדטורי.

הפער מרכזי אחר הוא סביב המיקום של המרד הערבי בשורה אחת יחד עם מאורעות תר"פ, תרפ"א ו-תרפ"ט. שלושת סבבי המאורעות האלה כוונו בראש ובראשונה נגד הישוב היהודי, ובחלקם רלוונטי גם המימד הדתי – מאורעות תר"פ בירושלים התחילו בעקבות צעדת נבי מוסא ומאורעות תרפ"ט בעקבות סכסוך מתמשך סביב רחבת התפילה בכותל. השימוש במונח "מאורעות", שקיים רק בספר משנות ה-50, מייחס גם למרד הערבי את המאפיינים האלה.

פער נוסף במינוח של המרד הערבי הוא בהתייחסות לשנים. אפשרות אחת היא לכתוב מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, בעוד שהאפשרות השנייה היא לכתוב מאורעות 36-39. ההתייחסות הראשונה, בשנים עבריות ובביטוי "מאורעות", מחזקת את הראייה של הישוב העברי כמטרת המאורעות. היא גם מלאימה, כלומר מנכסת לציונות, את האירועים ההיסטוריים. לעומת זאת, השימוש בשנים הלועזיות משקף ראייה של המרד הערבי כאירוע היסטורי כללי, שרלוונטי לא רק לציונות אלא גם לבריטים, ולהיסטוריה הכללית על הקשריה השונים. בהקשר זה יש לציין שגם למנהגי התקופה יש השפעה על הבחירה במינוח כזה או אחר. בעבר השימוש בלוח העברי היה נפוץ יותר, גם בהתייחסות למאות (המאה ה-י"ח במקום המאה ה-18). ועדיין, בספר הלימוד המוקדם ביותר שבחנתי, רוב התאריכים מופיעים בספרות לועזיות ולא באותיות, כך שסביר שהבחירה במונח "מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט" איננה מקרית.

עד כה, הראיתי את המשמעויות הרחבות של הבחירה הסמנטית המרכזית בתיאור של המרד הערבי הגדול. בפסקאות הבאות אבחן ביטויים נוספים, ישירים ומעט סמויים יותר, לשתי הגישות המרכזיות ביחס למרד הערבי. הגישה הראשונה תופסת את המרד הערבי כהמשך ישיר של המאורעות שקדמו לו, וכאירוע שהופנה בראש ובראשונה נגד הישוב היהודי. הגישה השנייה תופסת את המרד הערבי כאירוע שהמוקד שלו הוא העימות הערבי-בריטי והניסיון הערבי להחליף את השלטון המנדטורי, או אולי לנתק את הקשר בין בריטניה לציונות.

הסוגיה הראשונה שאדון בה היא שאלת הכוונה של המרד. האם המרד הערבי פגע, או כוון לפגוע, בישוב העברי או בבריטים? או שמא בשניהם כאחד? ספר (1) מציג גישה מעניינת בהקשר הזה. לפי הכתוב בו, במהלך המרד הערבי, השלטון המנדטורי סייע לניסיונות של חלק מהציבור הערבי לפגוע בישוב היהודי. עדות לכך ניתן לראות בציטוט: "מכסות העלייה צומצמו. מנת חלקו של הישוב בימים ההם [1936-1939] הייתה נחשולים נחשולים של פרעות, הסתערות האספסוף הערבי והכנופיות המזוינות על היהודים

ומפעליהם, התנהגות מחפירה מצד שלטונות הארץ וגילויים פליליים של הזדהות חלק מן הפקידות הארצישראלית עם מעשי הפורעים ותעלוליהם"⁵⁵. חשוב לשים לב שהשלטון המנדטורי וגילויי האלימות מצד חלקים ביישוב הערבי מוצגים כשתי בעיות עבור הישוב העברי, אולי אפילו כשתי בעיות חמורות באותה מידה. בנוסף, נכתב כי האספסוף הערבי והכנופיות המזוינות הסתערו "על היהודים ומפעליהם" (שם). ברור בשלב הזה באיזה צד בסכסוך ממוקמים הבריטים. ההערה בהתחלה על הצמצום במכסות העלייה תורמת לעמדה הכללית של הקטע ומהווה דוגמה למדיניות בריטית הנוגדת במובהק את האינטרס הציוני.

עמדה שונה מזו שמוצגת בספר (1) ניתן למצוא בספר (7): "המרד הערבי הופנה קודם כל נגד שלטון המנדט, אך גם נגד היישוב היהודי, וכך מצאו עצמן שתי צלעות המשולש - בריטניה והיישוב היהודי - מותקפות על ידי הצלע הערבית"⁵⁶. הבריטים והיהודים מוצאים את עצמם הפעם באותה סירה, כשני צדדים שמותקפים על ידי הישוב הערבי. חשוב לשים לב שכאן נכתב מפורשות שהמרד הערבי הופנה בראש ובראשונה נגד שלטון המנדט. אמירה זו קשורה גם לבחירת כותבי הספר במונח "מרד". גישת ביניים בעניין זה מציג ספר (3), שבו נכתב: "יוזמתם התוקפנית של ערביי ארץ-ישראל במאורעות 1936-1939 היתה אנטי בריטית לפחות באותה מידה שהיתה אנטי יהודית"⁵⁷. כותב הספר מתייחס ליהודים ולבריטים כמטרות שוות ערך, אך מנוסח המשפט ניתן להבין שהכותב חושב שהוא מחדש משהו לקוראים. הנחת היסוד, הידועה מראש, היא שהמרד הוא אנטי-יהודי. לכך מוסיף המחבר את המימד האנטי-בריטי.

המרד הערבי מהווה נקודת שיא בהתמודדות של הישוב העברי עם בעיית הביטחון, ובשיתוף הפעולה היהודי-בריטי בנושא זה. השאלות הפתוחות המרכזיות בנושא הזה קשורות בטיב יחסי הכוחות בין הבריטים ליהודים – מי היה הצד החזק? מי פעל באופן נחרץ יותר לסיום ההתרחשויות האלימות? מי היה זקוק לעזרתו של מי?

עמדה אחת בעניין מוצגת בספר (1): "המתבונן בעין פקוחה ביחסי הכוחות בארץ ישראל בשנות מאורעות אלה [36-39], חייב להגיע למסקנה, שלולא עמדו היהודים לימין האנגלים, היו הללו אנוסים לעזוב את הארץ או לכבשה מחדש כיבוש צבאי ובקורבנות מרובים הרבה יותר מבשנת 1917"⁵⁸. בהקשר זה חשוב לשים לב לנימה הנחרצת של דברי המחבר – "חייב להגיע למסקנה" – ולנטיית המחבר להעדיף את גישתו, שמתבטאת בשימוש במונח "עין פקוחה". הטענה שמוצגת כאן היא שמאמצי הישוב העברי היו הכרחיים כדיכוי מלא של המרד הערבי. גישה אחרת מוצגת בספר (6): "תנאי הביטחון הקשים בארץ בשנות המרד הערבי גרמו לשיתוף פעולה ביטחוני בין הבריטים ליישוב"⁵⁹. השפה ודרך ההצגה של שיתוף הפעולה היהודי-בריטי מתונים יותר כאן בהשוואה לספר (1). ההתייחסות לבריטים ולישוב היא כשני גורמים בעלי אינטרסים דומים ובעלי תרומה שווה למאבק בערבים. שיתוף הפעולה ביניהם משרת את האינטרסים המשותפים שלהם. הבריטים גם מתוארים כאן כאקטיביים יותר בהשוואה לספר (1), ככתוב בהמשך

⁵⁵ שמואלי, 1958, עמ' 279

⁵⁶ 7, עמ' 277

⁵⁷ שחר, 1990, עמ' 320

⁵⁸ שמואלי, 1958, עמ' 282

⁵⁹ אביאלי-טביביאן, 2009, עמ' 50

הפסקה: "הבריטים אימנו את המתגייסים וציידו אותם בנשק ובמדי המשטרה הבריטית. הבריטים ידעו שהם מאמנים ומחמשים גם אנשים שהם חברי ה'הגנה', אך העדיפו להתעלם מכך" (שם). כדאי לשים לב בהקשר זה לריבוי הפעולות שמיוחס לבריטים – אימנו, ציידו, ידעו, מאמנים, מחמשים, העדיפו. הם מוצגים כפעילים וכיוזמים בשיתוף הפעולה בינם לבין הישוב העברי.

בספר (3) מתוארת תפיסה דומה לזו של ספר (6). נכתב כי: "היו לכך [לדעיכת השלב השני של המרד הערבי] כמה סיבות: פעולות עונשין ופעילות יזומה נמרצת מצד הצבא והמשטרה הבריטיים; כושר הפעולה המשתפר והמתרחב של הארגונים הצבאיים של הישוב [...]".⁶⁰ בציטוט זה הפעולות הבריטיות מופיעות ראשונות ברשימת הסיבות לדעיכת השלב השני של המרד (1938-1939). הן גם כוללות שימוש בכוח צבאי רב יותר – צבא ומשטרה לעומת ארגונים צבאיים. שני אלה מקנים לפעולות הבריטיות חשיבות יתרה על פני הפעילויות של הארגונים השונים בישוב. עם זאת, לא מצוין כאן שיתוף הפעולה בין הישוב העברי לבריטים ולא מוזכרת התרומה הבריטית לפיתוח אותו כושר פעולה של הארגונים הצבאיים. ההישגים של הישוב העברי מופרדים מההישגים הבריטיים, והוא מוצג באופן עצמאי יותר בהשוואה למתואר בספר (6).

גישה אפשרית נוספת להתייחסות למרד הערבי הגדול מתמקדת בתפקיד שמילא המרד בעיצוב הארגונים הצבאיים בישוב העברי. כך למשל, נכתב בספר (5): "ההתפתחויות הבאות בארגון ההגנה באו בעקבות המרד הערבי בשנים 36-39, שבו נזקקו הבריטים לתוספת כוח אדם למשטרה ולצבא ולשם הגנה על יישובים יהודיים ומתקנים בריטיים".⁶¹ הצורך הפעם עלה מהכיוון הבריטי, בעוד שארגון ההגנה הוא מרכז הדיון ההיסטורי. מצוין מיד אחר כך כי: "הממשל הבריטי גייס למעלה מ-20000 שוטרים ולוחמים יהודים והם כונו נוטרים" (שם). בהקשר זה כדאי להבחין בהתייחסות האקטיבית – "גייס" – לממשל הבריטי, שמזכירה את ספר (6).

בעמודים האחרונים סקרתי שתי גישות נבדלות להתייחסות למרד הערבי הגדול, שהפער המרכזי ביניהן הוא סביב שני צירים – שאלת היעד של המרד הערבי, וסוגיית שיתוף הפעולה הבריטי-ציוני נגדו. בשאלת היעד של המרד, הספרים מציעים תשובות שונות. המאוחרים יותר רואים את המרד כאנטי-בריטי במהותו, ומתייחסים לפעולות האנטי-יהודיות כמטרה נלווית ומשנית. הספרית המוקדמים יותר רואים דווקא את המרד כפעולה אנטי-ציונית בבסיסה. בספרים מסוימים, בעיקר כאלה משנות ה-90, עומדות שתי המטרות זו לצד זו. עוד אפשר כי בעיני המורדים הערבים היו שתי המטרות האלה היינו הך – הם ראו בתנועה הציונית ובהתיישובות היהודית בפלשתינה חלק מתכנית בריטית קולוניאליסטית.

על הציר שבין יוזמה לבין פאסיביות, הספרים ממקמים את הבריטים במקומות שונים. בחלק מהספרים, השלטון הבריטי מוצג כפאסיבי וכתלוי בישוב העברי; ובחלק אחר הוא מוצג כאקטיבי, יוזם ואפילו כמסייע לישוב. חשוב להדגיש כי התיאור של היחסים בין הבריטים והישוב העברי בשנות המרד משפיע באופן מהותי על תפיסתם של ספרי הלימוד את המדיניות הבריטית בתקופה שאחרי סיום המרד. עוד על כך בתת הפרק הבא: המפנה במדיניות הבריטית, מאי 1939.

⁶⁰ שחר, 1990, עמ' 299

⁶¹ דומקה, אורבך, גולדברג, 2009, עמ' 27

2.3 המפנה במדיניות הבריטית, מאי 1939

”מדיניות יותר מרושעת, אווילית וקצרת רואי אי אפשר לתאר” דוד בן-גוריון⁶²

2.3.1 סקירה היסטורית

ב17 במאי 1939, חודשיים לאחר פיזור השולחן העגול, פורסם הספר הלבן של מקדונלד. ספר לבן זה הכה בתדהמה את הישוב העברי, על אף שהיה בו המשך לקו הבריטי שבא לידי ביטוי לאורך שנת 1938, כמו גם בוועידת השולחן העגול. שלוש ההחלטות המרכזיות בו היו: א. הקמה של מדינה דו-לאומית עם ייצוג יחסי בשלטון בתוך 10 שנים. ב. צמצום העלייה היהודית לכדי עלייה של 75 אלף איש על פני 5 שנים – יש לזכור ששיא העלייה היהודית היה 62 אלף איש בשנת 1935 – ולאחר מכן, תהיה העלייה היהודית תלויה בנכונות הערבית לאפשר אותה, כלומר ככל הנראה לא קיימת. ג. איסור כמעט מוחלט על מכירת קרקע ערבית ליהודים. בכל אחד מצירי המחלוקת בין הבריטים לישוב העברי – קרקע, עלייה, הגדרה עצמית יהודית – חלה הרעה מנקודת המבט היהודית.

התגובה היהודית לספר הלבן של מקדונלד לא איחרה לבוא. בן גוריון כינה את הספר הלבן ”ספר המעל”⁶³, וציין כי מדובר בבגידה בריטית בהתחייבויות לישוב העברי. בארבעת החודשים שבין פרסום הספר הלבן במאי 1939 לבין פרוץ מלחמת העולם השנייה בספטמבר, נאבק הישוב העברי בשלטונות הבריטיים ובמדיניות שהתוו. היקפיה של העלייה הבלתי-לגאלית הלכו ועלו, הוקמו ישובים חדשים – עתה בניגוד לעמדת השלטונות ולא בסיועם – והאצ”ל וההגנה חיבלו במתקנים בריטיים.

המאבק אותו ניהל הישוב היהודי במשך כמעט ארבעה חודשים נגד הבריטים נפסק עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. היה ברור לכל שהמאבק החשוב כעת הוא נגד גרמניה הנאצית, והמאבק נגד בריטניה יוכל להתרחש רק בסיומו של הראשון. בן גוריון טבע ב-12.9.1939, פחות משבועיים לאחר פרוץ המלחמה, את הנוסחה הבלתי-אפשרית: ”עלינו לעזור לצבא [הבריטי] כאילו לא היה 'ספר לבן', ועלינו לעמוד נגד 'הספר הלבן' כאילו לא הייתה מלחמה”⁶⁴. אולם, בן-גוריון הבין עד מהרה שאין סיכוי לעמוד נגד הספר הלבן תוך כדי המלחמה. הוא נאחז גם באמירות של אנשי ממשל וצבא רבים, דוגמת תזכיר אחד של משרד החוץ הבריטי, שקבע כי ”כולם מאמינים שתבוסתה של גרמניה הנאצית תביא בהכרח להקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל”⁶⁵.

2.3.2 הספר הלבן, הספר השחור

הספר הלבן השלישי, עליו חתום שר המושבות דאז מלקולם מקדונלד, פורסם לאחר סיום המרד הערבי ונעילת ועידת השולחן העגול. בין כל ספרי הלימוד שבחנתי ישנה אחדות דעים על כך שהוא מסמן את נסיגתה המלאה של בריטניה מהמדיניות שגובשה בכתב המנדט ובספר הלבן הראשון (1922). במקומה, מאמץ שלטון המנדט מדיניות שנתפסת בהיסטוריוגרפיה הציונית, וכך גם בספרי הלימוד, כאנטי-ציונית ואף כבוגדנית. מדוע במקרה זה כדאי להתמקד דווקא באירוע שקיימת הסכמה רחבה בנוגע אליו?

⁶² שמואלי, 1958, עמ' 357

⁶³ שם, עמ' 321

⁶⁴ שם, עמ' 322

⁶⁵ שם, עמ' 365

לשאלה זו אני מעלה שלוש תשובות אפשריות. הראשונה היא שמדובר באחד האירועים המרכזיים בהיסטוריה של המנדט, כמו גם בהיסטוריוגרפיה ובזיכרון הקולקטיבי של תקופת המנדט. מדובר באירוע היסטורי שמסיים פרק בן 22 שנה בשלטון הבריטי, החל מקבלת הצהרת בלפור. אחריו, יגיעו מספר חודשים של מאבק עברי חסר תקדים בשלטון המנדט. זאת ועוד, הספר הלבן השפיע ועיצב את יחסי הישוב ובריטניה לאורך מלחמת העולם השנייה.

תשובה אפשרית שנייה היא שמדובר באירוע שקשור באופן הדוק לשלושה אירועים ותהליכים היסטוריים אחרים: להצהרת בלפור ולראשית השלטון הבריטי בארץ, משום שהוא עוסק בנסיגה מהמדיניות הזו; למרד הערבי הגדול, שהסתיים חודשיים לפני פרסום הספר הלבן, ושנתפס בצדק כגורם מרכזי לפרסומו; וליחסי הישוב העברי עם בריטניה בזמן מלחמת העולם השנייה ואחריה, עד ליום סיום המנדט. בשני האירועים הראשונים עסקתי בתתי הפרקים הקודמים, והאחרון מלווה את שני תתי הפרקים הבאים. אסיים ואומר שדרך ההתייחסות של ספרי הלימוד אל המפנה במדיניות הבריטית תורמת להבנה של הגישה הכללית שלהם כלפי הבריטים ויחסייהם עם הישוב העברי בתקופת המנדט, הנושא שעומד בלב העבודה.

תשובה אפשרית שלישית היא שדווקא במקום שיש בו הסכמה רחבה, ניתן יהיה לזהות ניואנסים בהתייחסות של ספרי הלימוד לאספקטים שונים של האירוע. אמנם עיקרי האירוע יהיו דומים; אך דרכי התיאור שלו תיבדלנה זו מזו. נראה בהמשך הפרק שחלק מספרי הלימוד מציגים את הספר הלבן כאירוע ארץ-ישראלי, בעוד שחלק מציגים אותו כחלק מתהליך כלל-עולמי. הרטוריקה שמלווה את תיאור האירוע חשובה אף היא, ומעצבת אצל הקורא תפיסות שונות של השלטון המנדטורי.

בעמודים הבאים אציג שני צירי השוואה בין ספרי הלימוד בנושא זה. הראשון הוא הרטוריקה של התיאור; והשני הוא הסבר הרקע לספר הלבן, כלומר מה היו השיקולים והגורמים שהובילו, לפי הספרים, את שלטון המנדט לעצב כך את מדיניותו.

נסיגה, בגידה, הפיכה - הרטוריקה של תיאור המפנה במדיניות הבריטית

"ספר לבן זה... שבו התכחשה בריטניה הגדולה לכל ההתחייבויות שבהצהרת בלפור ובמנדט, היה מכת רצח לעם היהודי, שעמד בימים האלה מבודד, מהומם וחסר אונים בפני מזימות ההשמדה של הנאצים ומעשי התעללותם"⁶⁶. ציטוט זה מתוך ספר (1) מהווה דוגמה לרטוריקה אגרסיבית. בריטניה "התכחשה", פועל שנושא בתוכו קונוטציות שליליות של התעלמות מהאמת; "לכל ההתחייבויות", באופן גורף וכוללני; "מכת רצח", מונח שמדגיש אלימות ואכזריות מכוונות; "מבודד, מהומם וחסר אונים", הדגשה משולשת של מצבו הקשה של העם היהודי, שמייצרת יחסי כוחות לא-מאוזנים בין "בריטניה הגדולה" לבין העם היהודי הנדכא; ולסיום, בריטניה מוצגת כגורם שמפקיר את היהודים ל-"מזימות ההשמדה של הנאצים ומעשי התעללותם". זוהי האשמה חמורה במיוחד, שמקשרת את הספר הלבן לשואת יהודי אירופה.

ההתייחסות דומה לזו מבחינת התקיפות הרטוריות שלה ניתן למצוא בספר (2): "פירוש הספר הלבן של מקדונלד היה לא רק נעילת שערי הארץ בפני פליטים יהודיים, שעמדו על סף הכליון, אלא גם הפקרת

⁶⁶ שמואלי, 1958, עמ' 296

המיעוט היהודי הקיים בארץ לשרירות-לבו של הרוב הערבי, שלא פעם הפגין את איבתו כלפיו"⁶⁷. גם כאן נטען נגד השלטון הבריטי שהוא מפקיר את הישוב העברי. זאת ועוד, היהודים מוצגים כאן כחלשים וכחסרי אונים: "פליטים יהודיים, שעמדו על סף הכליון", "המיעוט היהודי" (לעומת "הרוב הערבי"). המבנה התחבירי של המשפט - "לא רק... אלא גם..." - שהוא מבנה של הוספה והרחבה, מסייע להדגיש עד כמה הספר הלבן הזיק ופגע בישוב היהודי. בסך הכל, ציטוט זה מחזק תפיסה שרואה את המציאות באור שחור, בבחינת "כל העולם נגדנו".

איך ניתן לכתוב דברים דומים באופן מעודן יותר? ניקח לדוגמה את הציטוט הבא: "משנכשל פתרון החלוקה, הפכה אנגליה ביולי 1939 את מדיניותה, ומתמיכה בהקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, היא עברה לבלום אותו"⁶⁸. הפעם בריטניה 'הופכת את המדיניות' שלה, ולא 'מתכחשת להתחייבויות שהופיעו בהצהרת בלפור'. הפעלים "הפכה" ו-"עברה" הם יחסית ניטרליים מבחינת הקונוטציות שלהם. גם המילה "לבלום" אינה חריפה כמו להטיח מכת רצח או להפקיר. יש לשים לב שלפני החלק העיקרי של המשפט, יש פסוקית זמן - "משנכשל פתרון החלוקה". פסוקית זו נושאת שתי משמעויות סמויות. הראשונה היא שהכשול של פתרון החלוקה היה במובן מסוים ידוע מראש - "משנכשל". השנייה היא שהפיכת המדיניות הבריטית, שבאה לידי ביטוי בפרסום הספר הלבן של מקדונלד, הייתה תולדה ישירה של כישלון תכנית החלוקה. אנגליה מוצגת בהקשר הזה כתלויה ברצף האירועים של התקופה, ולא כיוזמת של הפעולות. הנימוקים לפעולות שלה הם רציונליים, ומתוארים כהגיוניים וכמתאימים למהלך האירועים ההיסטורי.

בעוד שבציטוט הזה מוצגת בריטניה כיוזמת - "הפכה", "עברה לבלום" - בציטוטים אחרים מוצגת דווקא ההנהגה הציונית כיוזמת וכמניעה של האירועים. כך למשל בספר (6). נכתב שהשאלה המרכזית שעמדה בפני מנהיגי הישוב עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הייתה: "האם להמשיך להיאבק נגד 'הספר הלבן' של מקדונלד (1939), מדיניות שהגבילה עלייה והתיישבות?"⁶⁹. היוזמה, לפי הציטוט הזה, נמצאת בידי הישוב העברי. השפעתו של הספר הלבן מצטמצמת לכך שהגביל את העלייה וההתיישבות, ולא מגיעה עד כדי כך ש-"נעל את שערי הארץ" או "הפקיר את הישוב העברי לחסדי הערבים", כפי שנכתב למשל בספר (2).

ההתייחסות לספר הלבן של 1939 עשויה להיות גם מתומצתת הרבה יותר, כפי שניתן לראות בספר (5): "במדיניות זו [שבאה לידי ביטוי בספר הלבן] הכריזה בריטניה בעצם על נסיגה מוחלטת מהתחייבויותיה בכתב המנדט"⁷⁰. השפה ומערך המונחים כאן הם מדיניים וענייניים - מדיניות, נסיגה, התחייבויות, כתב המנדט. כאן, בניגוד לציטוט הקודם מספר (7), מוזכרות ההתחייבויות של בריטניה בכתב המנדט. היא גם מוצגת כיוזמת וככוח המניע מאחורי הספר הלבן - "הכריזה". כאן, בדומה לספר (1), הנסיגה מההתחייבויות בכתב המנדט מתוארת כ-"מוחלטת", אך ללא פירוט, ובלי שמופיעה השוואה מעמיקה בין ההתחייבויות שבכתב המנדט לבין המדיניות החדשה.

⁶⁷ זיי, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 430

⁶⁸ 7, עמ' 281

⁶⁹ אביאלי-טביביאן, 2009, עמ' 56

⁷⁰ דומקה, אורבך, גולדברג, 2009, עמ' 25

כפי שניתן לראות, המגמה המרכזית בתיאור המפנה במדיניות הבריטית היא לכיוון של רטוריקה תיאורית ונטולת מוסרנות. בספר (1) ראינו שימוש ברטוריקה אגרסיבית, שהתחלפה בתיאור ניטרלי יותר של האירוע. מבחינת התוכן, מעניין לראות את הפער בתפיסת הישוב העברי בין הספרים המוקדמים, (1) ו-(2), לבין ספרים (6) ו-(7) המאוחרים. בספרים המוקדמים הישוב והעם היהודי מוצגים כתלויים בבריטניה ובהחלטותיה, כגופים סבילים, ומודגשת החולשה היחסית שלהם בהשוואה לגורמים האחרים. בחלק מהספרים המאוחרים, לעומת זאת, הישוב הוא דווקא גורם חזק יותר ואקטיבי, והפעולות של בריטניה משפיעות עליו אך לא מכריעות את גורלו. בהקשר למגמה זו של מעבר מאפיון סביל לאקטיבי ביחס לסוגיה זו בספרים שונים, לא הצלחתי למצוא עמדה אחידה בין ספרי הלימוד המאוחרים. יהיה מעניין לבדוק את הנושא הזה לעומק ולהשוות בין ספרים נוספים מהעת האחרונה.

הרקע לספר הלבן: מגמה בין-לאומית או רצף אירועים מקומי?

"הספר הלבן היה חלק מן ההכנות למלחמה. המדיניות הגלויה שלו הייתה פרי ההערכה שמלחמה עולמית תחייב את הבריטית להתבסס במזרח התיכון על הערבים ולא על היהודים, בגלל הגורם המספרי ובגלל המצב הגיאוגרפי והאסטרטגי וכל הנובע מבעיות של דרכי תחבורה, צינור נפט, שדות תעופה ונמלים"⁷¹. ציטוט זה מנתח את הרקע המדיני לספר הלבן של מקדונלד. הספר הלבן מוצג כ-"חלק מן ההכנות למלחמה", ומתואר כמהלך רציונלי ושקול. אוצר המילים המדיני-פוליטי - "המדיניות הגלויה", "ההערכה", "להתבסס", "המצב הגיאוגרפי והאסטרטגי" - תורם לכך ומייחס לספר הלבן מימד רציני ומחושב. רשימת השיקולים שמופיעה אחר כך - כמות האוכלוסייה, הגיאוגרפיה, הנפט - מחזקת את הראייה הזו, ומדגישה שהספר הלבן לא היה גחמה של רגע או פעולה אנטי-ציונית בעיקרה, אלא מהלך מתוכנן היטב. ציטוט זה משקף היטב את התפיסה שרואה את הספר הלבן כתולדה של תהליכים כלל-עולמיים, ובראשם עליית גרמניה הנאצית וההכנות למלחמת העולם השנייה.

ספרים נוספים מחזיקים בגישה דומה לזו, כפי שניתן לראות בציטוט הבא מספר (2): "אחת מנקודות התורפה של הקיסרות הבריטית [...] היתה המזרח התיכון. לפיכך נתפסו רבים להשקפה, שהציונות גורמת נזק כפול ומכופל לבריטניה; ונשמעו קולות שלשם יצירת מחסום בפני השפעת 'הציר' במזרח יש להגיע לידי הבנה עם הערבים, החולשים על הדרך להודו ועל אוצרות הנפט"⁷². בציטוט זה מתואר הרקע שממנו צמח הספר הלבן, ברמה האזורית של המזרח התיכון וברמה הכלל-עולמית של המאבק בין הפאשיזם לדמוקרטיה. ההבדל בין הציטוט הזה לקודמו הוא הרטוריקה. במקום "הערכה" בציטוט הקודם, נכתב כאן "נתפסו רבים להשקפה", מונח ניטרלי פחות. בנוסף, נכתב מפורשות שהציונות גורמת לנזק כפול ומכופל, ועולה כי ה-"הבנה עם הערבים" עומדת בסתירה לתמיכה בציונות.

בספרים מאוחרים יותר (5, 6, 7) לא מתנהל דיון מעמיק באותה המידה על הסיבות למפנה במדיניות הבריטית. עם זאת, עדיין מופיעות בהם התייחסויות למדיניות הבריטית. כך למשל, נכתב בספר (7): "אלא שככל שחלפו השנים, התברר לממשלת אנגליה כי התפקיד שקיבלה על עצמה [בהצהרת בלפור ובכתב

⁷¹ שחר, 1990, עמ' 315

⁷² זיו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 428

המנדט] מסובך ביותר, ומשנות ה-30 היא הלכה ונסוגה ממדיניותה האוהדת לשאיפות הציוניות⁷³. משתמע מכאן שהמפנה במדיניות הבריטית הוא תהליך שזרעו נטמנו ביום הגעת הבריטים לארץ וההסברים לו הם מקומיים – האתגרים המיוחדים שמאפיינים את המנדט בארץ ישראל, והופכים אותו ל- "מסובך ביותר". תפיסה זו מתקשרת לראייה של תקופת המנדט ממבט על. היא מבטאת ניסיון של מחברי ספר הלימוד להציג לתלמידים את התהליכים המרכזיים בתקופה, במקום להתייחס נקודתית לאירועים בסדר כרונולוגי.

סיום

בחלק זה בחנתי דרכי התייחסות שונות למפנה במדיניות הבריטית, ששיאו בפרסום הספר הלבן במאי 1939. לדעתמרטוריקה מוסרנית ומלאת רגש לעבר רטוריקה תיאורית ועניינית יותר. מבחינת הרקע למפנה, קשה לזהות מגמה להדגשה של הסיבות הארץ-ישראליות או הסיבות הכלל-עולמיות. המגמה המרכזית היא הנטייה של ספרי הלימוד המאוחרים למעט ולצמצם בהסבר המפנה במדיניות הבריטית. כתוצאה מכך, ספרים אלה מכוונים את הקוראים למתוח ציר ליניארי בין יום קבלת המנדט לבין המפנה במדיניות בסוף שנות ה-30. חלק מהגורמים לסכסוך בין שני הלאומים - חוסר הנכונות למשא ומתן והמאבק המתמשך על עלייה, ביטחון התיישבות - באו לידי ביטוי בצורה זו או אחרת כבר בשנות ה-20. אמנם, הסכסוך בין שני הלאומים הוביל לפתרונות אחרים, שאינם הספר הלבן, כמו הצעת החלוקה של ועדת פיל. אך חוסר התקשורת בין שתי האוכלוסיות היה אחד מהגורמים שהובילו להחלטה הבריטית לזנוח את תכנית החלוקה ולאמץ את המדיניות של הספר הלבן של מקדונלד.

מלחמת העולם השנייה היא תקופה מרתקת בפני עצמה בתולדות המנדט הבריטי. על אף הביקורת של הישוב העברי על הספר הלבן, הוא המשיך לשתף פעולה עם בריטניה במישור הכלכלי והביטחוני. מנגד, הוא הוסיף להתמודד עם הגבלות העלייה ורכישת הקרקעות שעוגנו בספר הלבן. מדיניות ההגירה החדשה הובילה לכך שפליטים יהודים נתקלו במכשולים בבואם לעלות ארצה. על כך, ועל התייחסות של ספרי הלימוד אל ההעפלה בשנות מלחמת העולם השנייה ובתקופה אחריה, בחלק הבא – **העפלה: סטרומה ואקסודוס**.

⁷³ נווה, ורד, שחר, 2015, עמ' 264

2.4 העפלה - סטרומה ואקסודוס

”שארית הפליטה שניצלה מהמבח הנאצי האיום באירופה ויהודי ארצות אחרות לא חדלו להעפיל לארץ-ישראל, על אף כל קושי, מניעה וסכנה, ולא פסקו לתבוע את זכותם לחיי כבוד, חירות ועמל-ישרים במולדת עמם”. מתוך מגילת העצמאות.

2.4.1 סקירה היסטורית

בתחום ההעפלה, יש להבחין בין שתי תקופות – עד סיום מלחמת העולם השנייה, ובשנים שלאחר המלחמה. התקופה הראשונה התאפיינה בעלייה בקצב מתון יחסית. הספר הלבן קבע בשנת 1939 מכסה של 75 אלף עולים למשך חמש שנים. מכסה זו התמלאה רק כעבור שש שנים וחצי, בשלהי שנת 1945. אחת הסיבות לקצה העלייה האיטי בתקופה זו היא אסון הספינה 'סטרומה'. ספינת מעפילים זו הפליגה מחופי רומניה בשלהי 1941. היא לא הורשתה להגיע ארצה, וב-24 בפברואר 1942 טבעה. מתוך 770 העולים שהיו על סיפונה, ניצל אחד בלבד. בקיצור תולדות ההגנה נכתב: "היישוב העברי ראה בממשלת בריטניה את האחראית למותם של פליטי 'סטרומה' ואת הנציב העליון בארץ מקמייקל כאשם הישיר באסון"⁷⁴. לאחר אסון 'סטרומה', פסקה כמעט כליל ההעפלה בדרך הים, עד לאחר מלחמת העולם השנייה.

לאחר סיום המלחמה הוגבר זרם העלייה החוקית והבלתי חוקית. מסוף המלחמה ועד יולי 46', עלו ארצה עולים לא חוקיים וחוקיים עד כדי השלמת המכסה המותרת שהציב הספר הלבן. 12 אלף המעפילים בתקופה זו לא נתפסו על ידי הבריטים, או שהושמו במחנה מעצר בעתלית לזמן קצר. מיולי 46' ועד סוף שנת 47', גדל מספר העולים הלא חוקיים ארבעת מונים, והגיע עד ל-52 אלף מעפילים. בתקופה זו נעצרו רבים מהמעפילים והושמו במחנות מעצר בקפריסין. ברחבי העולם, וביחוד בארצות הברית, הופנתה אצבע מאשימה כלפי השלטונות הבריטיים, אשר שולחים את ספינות הצי המלכותי האימתני כדי לרדוף אחר פליטי שואה יהודים בדרכם לארץ ישראל. בסיכומו של דבר הגיעו ארצה כ-70 אלף עולים לא-חוקיים בין מאי 45' למאי 48', על סיפונייהן של 66 ספינות, מתוכן 65 של המוסד לעלייה של ההגנה.

הספינה הגדולה ביותר שהגיעה ארצה בגל עלייה זה הייתה "אקסודוס", או בשמה העברי – "יציאת אירופה תש"ז". למעלה מ-4500 אנשים שחיו במחנות העקורים עלו על סיפון הספינה, שיצאה ב-11.7.1946 מצרפת. שבוע לאחר מכן, התקרבו אל הספינה משחתות בריטיות ואילצו את הספינה לעגון בנמל חיפה בפיקוח בריטי. נוסעיה הועלו על שלוש אניות גירוש. בניגוד למדיניות הבריטית לפני כן - לשלוח את המעפילים למחנה מעצר בקפריסין - החליטו הבריטים להחזיר את הנוסעים חזרה אל נמל המוצא שלהם, במרסיי שבדרום צרפת. מעבר לכך, הבריטים החזירו חלק מנוסעי הספינה חזרה למתקני מעצר שבשטח הכיבוש הבריטי בגרמניה.

אלפי המעפילים שהיו על סיפון האקסודוס אכן עלו לארץ לבסוף, אם כי בדרכים שונות ולאורך כמה שנים. אבל הסיפור האנושי הוא רק הרובד הראשון בפרשת הספינה הזו: קיים גם רובד הסברתי-תקשורתי חשוב לא פחות. לא זו בלבד שמהלך האירועים תועד והופץ בעיתונים ובשידורי רדיו ברחבי העולם, אלא שאישים בעלי השפעה - כולל שניים מחברי ועדת אונסקו"פ - היו עדים למתרחש, בעיקר להורדה בכפייה של נוסעי הספינה בנמל חיפה.

⁷⁴ קיצור תולדות ההגנה, עמ' 302

2.4.2 יחס ספרי הלימוד לסטרומה ולאקסודוס

העפלה היא אחד ממושגי המפתח בנרטיב ההיסטורי הציוני. לא לחינם מוקדשת לה פסקה שלמה במגילת העצמאות. המשמעות המילולית של "העפלה" היא עלייה למקום גבוה, עלייה לשלב הבא או התגברות על מכשול, לעתים בהקשר של פריצת איסורים⁷⁵. ביאליק טבע ב-1931 את המילה "מעפלי" כביטוי למעשה טיפוס שיש עמו בו בזמן גם תעוזה וגם התגברות על איסור. המונח משייך למעפילים אקטיביות, אומץ, תעוזה ויכולת התמודדות עם קשיים בל-יתוארו. תוך כך, הוא מאפשר לציונות להתייחס למעפילים כאל גיבורים – כמו שמתייחסת אליהם מגילת העצמאות – ולא כאל מהגרים לא-חוקיים, כפי שראה אותם החוק המנדטורי.

העפלה כדרך מאבק בשלטון הבריטי

מה מעיד השימוש במושג 'העפלה' על יחס הציונות לבריטניה? ברמה הבסיסית, אם העפלה היא טיפוס על הר גבוה, הבריטים הם המדרונות התלולים של ההר, או שלטי האיסור וגדרות הסכנה. הבריטים הם אלה שהציבו את המכשול בפני אלה שביקשו לעלות לארץ. עדות לכך ניתן למצוא בציטוט הבא מספר (1): "הם [המוני ישראל] ראו בחוקי העלייה של שלטון המנדט [בתקופת מלחמת העולם השנייה ואחריה] גזירות של גויים, שאינן חוקים, והאמינו בזכותם המוחלטת לעלות לארץ מולדתם הקדומה, שאחיהם בנו בה את ביתם"⁷⁶.

החוק הבריטי נתפס כאן כלא-לגיטימי, ואף מושווה לגזירות אנטישמיות. יש ניגוד מובהק בין הבריטים - שפועלים באופן לא לגיטימי ואולי אפילו אנטישמי - לבין עם ישראל כולו, במלוא אחדותו, שיש לו זכות בלתי מעורערת לעלות לארץ ישראל. הפער בין הציונות לבריטניה מתחדד על ידי אופן התיאור האוהד של העם היהודי. "המוני ישראל" מוצגים כאן כגוף אחד; "זכותם המוחלטת", כלומר שהיא על זמנית וגוברת על שיקולים פוליטיים כאלה ואחרים; "לעלות"⁷⁷, ולא להגר, או להגר באופן לא-חוקי; "ארץ מולדתם הקדומה", צירוף שמחזק את הזכות היהודית לשוב ארצה, הרי כבר היינו כאן.

ראוי לציין שסוגיית ההעפלה נתפסת כאחת מהסוגיות החשובות ביותר עבור הישוב העברי בתקופת המנדט. בספר (2) מתוארת התגובה הבריטית לפיצוץ מלון המלך דוד, ונכתב כי: "[...] השלטונות הבריטיים החליטו לפגוע ביהודים בנקודה הרגישה ביותר - ב'העפלה'⁷⁸. הצירוף "בנקודה הרגישה ביותר" מצייר את שלטון המנדט כאכזרי במובן מסוים, כשלטון ששם לעצמו למטרה להתנכל לישוב היהודי.

ההעפלה שימשה זירת מאבק של הציונות בבריטניה. התייחסות להעפלה כאחד מצירי המאבק הזה מאפיינת את כל ספרי הלימוד. כך נכתב בספר (3): "הצלחת גוף קטן ועלום שם [המוסד לעלייה ב']

⁷⁵ דוגמה מודרנית (מאי 2018) - ישראל באירוויזיון: נטע ברזילי העפילה לגמר, נדלה בתאריך 24.9.2019
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5254631,00.html>

⁷⁶ שמואלי, 1958, עמ' 168

⁷⁷ גם המונח עלייה, בדומה ל-"העפלה", הוא מושג יסוד בהיסטוריוגרפיה הציונית. הוא מגיע מהעלייה לרגל של שבטי ישראל לבית המקדש. השימוש במונח מעיד על ראייה של ארץ ישראל כמקום נעלה וגבוה ביחס לשאר העולם. "עלייה" מובחנת מ-

"הגירה", משום שהיא מתייחסת אך ורק למעבר אל ארץ ישראל.
⁷⁸ זיו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 477

שביצע את ההעפלה, להתמודד עם בריטניה הגדולה ולפגוע בה 'בבטן הרכה' שלה נבעה מניצול מחוכם של סיטואציה חד פעמית⁷⁹. אמנם ההעפלה החלה עוד ב-1934, אך התקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה אכן הביאה איתה הזדמנות חד פעמית למפעל ההעפלה. הזדמנות זו הגיעה בדמות תמיכה מארצות שרצו להתנער מהתדמית האנטישמית שדבקה בהן בשואה. ההבדל המעניין בין הציטוט הזה לקודם שהתייחסתי אליו הוא דרך ההצגה של הצד הפוגע. כאן, כאשר המוסד לעלייה ב' עוקף את המדיניות הבריטית, הוא עושה זאת באופן "מחוכם", ועקיפה זו של המדיניות והחוק מוצגת כ-"הצלחה". בריטניה, לעומתו, לא נקראת כאן "גדולה" לחינם. כותבי הספר משרטטים מערכת כוחות לא-שוויונית, אותה מצליחה איכשהו לשבור התעוזה של המוסד לעלייה ב'.

מינוחים דומים של מאבק נמצאים גם בספר (4): "הבריטים, שנגררו כאן למאבק חסר סיכוי שיחקו למעשה לידי היריב הציוני"⁸⁰. כאן הבריטים והציונים דווקא מוצגים כשני צדדים שווי-כוח, לכאורה. יתרה מכך, הבריטים "נגררו", כלומר לא יזמו והניעו את מהלך האירועים. "היריב הציוני" הוא זה שהתאפיין בתושיה ובפיקחות הדרושות, והצליח להטעות את הבריטים.

ציטוט דומה, הפעם בלשון בהירה וישירה יותר, נמצא בספר (5): "במאבק זה, הצטיירו הבריטים כשלטון אכזרי המונע מפליטים מסכנים, שניצלו מן השואה, למלא את מבוקשם ולעלות לארץ. המאבק להעלאתם של הניצולים התקבל כמאבק ראוי וצודק. התקשורת העולמית שסיקרה את העימותים בין מעפילים ובין הצבא הבריטי יצרה לחץ בינלאומי על בריטניה לשנות את מדיניותה"⁸¹. ההבדל המרכזי כאן הוא ההבחנה של כותבי הספר בין העובדות לפרשנותן. לא נכתב שהבריטים פעלו באופן אכזרי, אלא שהם "הצטיירו" כך. גם ההתייחסות למאבק המעפילים לעלות ארצה היא דומה - "המאבק [...] התקבל כמאבק ראוי וצודק". התקבל, ולא 'הינו' או 'היה'. חשוב לציין שגם בספר הזה מודגש הפער שבין הבריטים - "הצבא הבריטי" - לציונות, "מעפילים". בחירת המונחים הזו מעצבת את המאבק ביניהם כלא-מאוזן ולא-שוויוני, ובמובן מסוים מזכירה את המינוח "בריטניה הגדולה" בתוך הציטוט מספר (3).

⁷⁹ שחר, 1990, עמ' 220-221

⁸⁰ בר-נביא, נווה, 1999, עמ' 219

⁸¹ דומקה, אורבך, גולדברג, 2009, עמ' 47

אסון הספינה "סטרומה" נחשב בהיסטוריוגרפיה הציונית כאחת מנקודות השיא של העפלה כאתוס של הקרבה על מזבח המטרה המשותפת. ספינת המעפילים, שיצאה מנמל קונסטנצה ברומניה לכיוון איסטנבול בדרך לארץ, טבעה כולה. מתוך 769 המעפילים שעליה, שרד אחד. ראשית, האירוע מוזכר רק בספרי לימוד מסוימים, וחלק מספרי הלימוד המאוחרים (5 ו-6) לא מתייחסים אליו כלל. אתיחס בהמשך למשמעות של בחירה זו. ספרי הלימוד שמזכירים את האסון עושים זאת בדרכים שונות, ובפסקאות הבאות אנסה לעמוד על ההבדלים ביניהם.

אתחיל מבחינה של תת הפרק שנקרא: "ספינות יורדות תהומה" מתוך ספר (1). במהלך תת הפרק נאמר כי: "אחד האסונות המחרידים ביותר אירע לספינה 'סטרומה'. ספינה זו, בעלת 180 טונות, שהיתה מובילה בקר על פני מימי הדנובה, יצאה לאיסטנבול בדרכה לארץ ישראל, ובה 769 נוסעים, גברים, נשים וילדים"⁸². כאן יש לשים לב לפירוט הרב - עד כדי נתון על משקלה של הספינה - שמעצב את התיאור כסיפורי ולא כתיאור יבש. קו זה מאפיין גם את המשך הדברים: "המשא ומתן בין הסוכנות לממשלה נמשך והלך"⁸³. ובעוד הממשלה מתבקשת שוב ושוב ליתן את דעתה על כל הנוסעים בספינה זו, נתקבלה לפתע הידיעה בארץ, כי השלטונות התורכים שילחו את הספינה אל הים השחור ושם טבעה"⁸⁴. משפטים אלה מתאפיינים בשימוש באמצעים רטוריים רבים: חזרה והכפלה - "נמשך והלך", "ובעוד", "שוב ושוב"; טשטוש בנוגע לזמן התרחשות הדברים; ו' החיבור במילה "ובעוד" בראש המשפט; תארי פועל - "נתקבלה לפתע", "מתבקשת שוב ושוב". אמצעים אלה מסייעים "להחיות" את הסיפור ההיסטורי ולהדגיש את הממדים הדרמטיים והטראגיים שלו. נדמה שמדובר ברצף אירועים שהתרחשו זה אחר זה באופן מידי. המימד האקטיבי מיוחס כאן לשלטונות התורכים, ש-"שילחו את הספינה אל הים השחור", בעוד שהבריטים מוצגים כהססנים שמשתיים בקבלת החלטות.

גם ספר (3) מתאר את מסעה של סטרומה באופן דומה. המחבר אף מוסיף ומציין כי: "האניה היתה רעועה ובדוחק רב עלו עליה כ-750 יהודים, מעפילים מרומניה בדרכם לארץ ישראל"⁸⁵. התיאור "בדוחק רב" מעורר בקורא חמלה כלפי המעפילים שעלו על הספינה, ואולי אף זעזוע מהתנאים הקשים איתם התמודדו המעפילים. ביחס לבריטים, נכתב כי "הבריטים הפעילו לחצים על שלטונות תורכיה ואלה סרבו להתיר למעפילים לרדת לחוף ולהמשיך את דרכם ביבשה"⁸⁶. הבריטים מוצגים כאן כמושכים בחוטים, שמנסים להשפיע על התורכים כדי שאלה ימנעו מהמעפילים להמשיך בדרכם. הצד היהודי מוצג כאן כפועל ואקטיבי ומוזכרים "כל נסיונות ההתערבות של הסוכנות היהודית ומוסדות הישוב"⁸⁷. אך נסיונות אלה

⁸² שמואלי, 1958, עמ' 64

⁸³ כאן אציין שלאחר הפלגת הספינה מחופי אירופה, התנהל משא ומתן בין הסוכנות היהודית לבריטניה במטרה לשכנע את האחרונה לאפשר לספינה לעגון בארץ.

⁸⁴ שמואלי, 1958, עמ' 64

⁸⁵ שחר, 1990, עמ' 190

⁸⁶ שם,

⁸⁷ שם

"לא העלו דבר"⁸⁸. בסך הכל, מבין הקורא שהקשיים שהוערמו על הספינה היו עצומים, ונגעו למצבה הפיזי, למדיניות של השלטונות, ולחוסר הנכונות של השלטונות לנהל משא ומתן ולמצוא פשרות.

המחבר מסיים את תיאור קורותיה של הספינה ומסביר כי: "למחרת [יום אחרי ההפלה] נשמע קול התפוצצות ותוך דקות ספורות ירדה האניה תהומה. רק אחד מכל נוסעיה ניצל"⁸⁹. תיאור השקיעה של סטרומה מקנה לאירוע מימד דרמטי. האפקט הדרמטי מושג על ידי שימוש באמצעים רטוריים שונים: אזכור לחושים נוספים מלבד חוש הראייה - "נשמע קול ההתפוצצות"; שימוש בניב במשלב לשוני גבוה ואף אפי - "ירדה האניה תהומה"; הבחנה מובהקת בין הניצול היחיד - "רק אחד" לבין ההרוגים הרבים "מכל נוסעיה". בסיום תיאור האירוע, מתייחס המחבר לגורם לטביעה של הספינה. הוא מציין כי: "סיבת טביעתה לא הובררה. יש לשער כי נפגעה בטורפדו"⁹⁰. השערה זו, לפיה הספינה נפגעה מטורפדו, לא מופיעה באף ספר לימוד אחר שבחנתי. צירוף המילים "יש לשער" מכוון את הקורא להתייחס להשערה זו כאל יותר מרק תיאוריה, ולייחס לה בסיס עובדתי.

הציטוטים שמופיעים מעלה, הלקוחים משני ספרי לימוד מוקדמים, מתארים את אסון הספינה סטרומה לפרטיו, ומדגישים את המימד הדרמטי שבו. שניהם מתייחסים גם להשלכות של טביעת הספינה. בספר (1) נכתב כי: "אחרי אסון 'סטרומה' הוקלו במקצת גזירות העליה, אבל עדיין קשה היה לפליטים להכלל בין המועמדים לעליה"⁹¹. מתואר כאן שינוי קל במדיניות, תיאור שנבדל מהכתוב בספר (3) - "בעקבות אסון סטרומה נפסקה כמעט לחלוטין ההעפלה מאירופה בדרך הים"⁹². ספר (3) מתמקד בהשפעות השליליות של אסון סטרומה על העלייה, בעוד שספר (1) מתמקד דווקא בהשפעה החיובית במידת מה על העלייה. עם זאת, אין כאן סתירה מהותית. שום הקלה בריטית לא יכלה לשנות את העובדה שבשלב זה של המלחמה הסיכון שבהפלה בים הפתוח היה רב מדי.

ספר (7), המאוחר ביותר שבחנתי, מתייחס לאסון סטרומה תוך הדגשת ההשלכות שלו, ולא מקדיש מקום לתיאור פרטי האירוע. כך נכתב: "עקב אסון אוניית המעפילים 'סטרומה', שטבעה בים השחור, הצטמצמה ההעפלה הימית והמוסד לעלייה ב' של 'ההגנה' עשה מאמצים להביא את המעפילים בדרך יבשתית מגבולותיהן של סוריה ולבנון"⁹³. הספינה סטרומה על כל נוסעיה שייכים לחלק התפל של המשפט, לפסוקית הסיבה שלו. תיאור הטביעה מופיע כפסוקית בתוך פסוקית, כ"טביעה" בעלמא במקום כ"הטבעה". ההעפלה היא הנושא של הציטוט הזה, וסטרומה מוזכרת רק משום שהיא השפיעה על אופיה של ההעפלה. ביחס לספר (3), ניתן לראות כאן לשון מעט מתונה יותר ביחס לירידת המעמד של ההעפלה הימית - "הצטמצמה ההעפלה" (7) ולא "נפסקה כמעט לחלוטין" (3). הסבל והאובדן של מאות ההרוגים לא באים לידי ביטוי בספר (7), והתיאור עצמו הוא דרמטי הרבה פחות. הצד העברי, שמיוצג על ידי המוסד לעלייה ב', נתפס בציטוט הזה כצד היוזם והפועל. הוא זה ש-"עושה מאמצים" כדי לעקוף את המגבלות והמכשלות שאפיינו את ההעפלה הימית. מעניין לראות ששלושת הספרים לא מתייחסים לתפקיד של מלחמת העולם השנייה בצמצום ההעפלה דרך הים.

⁸⁸ שם

⁸⁹ שם

⁹⁰ שחר, 1990, עמ' 191

⁹¹ שמואלי, 1958, עמ' 64

⁹² שחר, 1990, עמ' 194

⁹³ נווה, ורד, שחר, 2015, עמ' 286

בהקשר זה ראוי לציין שבספרים (5), (6) אין כלל אזכורים לאסון הספינה "סטרומה". המגמה המרכזית שניתן לזהות כאן היא של ירידה בהיקף הכתיבה ובכמות הפרטים שמוזכרים. מאפיין חשוב נוסף של הספר המאוחר (7) הוא ההתייחסות לאירוע תוך התמקדות רק באופן השפעתו על ההעפלה. לעומתו, הספרים המוקדמים רואים את טביעת הספינה כאירוע בעל משמעות בפני עצמו, ומנסים "להקים אותו לתחיה" ולהנכיח אותו בתודעת התלמידים כדרמה היסטורית, כחלק מהאתוס הציוני.

אקסודוס

אקסודוס הוא השם הלועזי שניתן לספר שמות. משמעות המילה ביוונית היא "יציאה", והמונח התקבע כשם הלועזי של יציאת מצרים. האניה, שיצאה את חופי צרפת ביולי 1947, הייתה אחת מהאניות הגדולות ביותר בתולדות מפעל ההעפלה. שמה של האניה יוצר חיבור תודעתי בין יציאת מצרים, אחד האירועים המכוננים בתולדות עם ישראל, שמוזכר בכל סעודת ערב שבת⁹⁴; ובין מפעל ההעפלה. ביציאת מצרים הפכו צאצאי יעקב לעם ישראל; ביציאת אירופה⁹⁵ התקבצו בני העם למקום אחד והקימו יחד את מדינת ישראל. זאת ועוד, השם "אקסודוס" או "יציאת אירופה" מאפיין את הספינה ואת ההעפלה בכלל כתופעה המונית, בדומה ליציאה ההמונית ממצרים. ואכן, היו על סיפונה של "אקסודוס" למעלה מ-4500 אנשים בדרכם לארץ.

כל ספרי הלימוד מתייחסים למסעה של אקסודוס כאל אירוע בעל משמעות בפני עצמו, ומקדישים מקום כדי לתאר את קורותיה. עם זאת, הם נבדלים אלה מאלה בכמה צירים, ומתוכם בחרתי להתמקד בשניים מרכזיים: הראשון הוא אופן ההצגה של הבריטים בתיאור מסעה של הספינה; השני הוא מידת ההשפעה של אקסודוס על הדיון בשאלת ארץ ישראל.

ספר (1) מתאר כי: "בתחילה הצליחו הבריטים לעכב את הפלגת הספינה הזאת מאירופה. משיצאה לבסוף מנמל צרפתי, נודע הדבר מיד לצי הבריטי, ואניות-משחית נתלוו אליה בכל דרכה בים התיכון, ועוד לפני שהגיעה למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל התקיפה, אם גם זה היה בניגוד גמור לחוק הבינלאומי"⁹⁶. ידם של הבריטים מעורבת בכל שלב בהפלגת הספינה. הם מוצגים כאקטיביים, יוזמים, לעתים אפילו מעורבים בתככים. מהי מטרת פעולותיהם של הבריטים? לפי התייחסויות כמו: "בתחילה הצליחו הבריטים לעכב את הפלגת הספינה", מטרתם היא להתנכל לספינת המעפילים ולמנוע את הגעתה ארצה. בדרך להגשמת המטרה, הבריטים מוכנים אפילו לעבור על החוק הבין-לאומי. השימוש בצירוף "אם גם זה היה בניגוד גמור" מרמז על הפתעת המחבר מהפעולה, ומדגיש את הקיצוניות שלה. ראוי להתייחס גם לפער בין "הספינה" לבין "הצי הבריטי" ו-"אניות-משחית". הבריטים הם הצד החזק והדומיננטי בתיאור הזה. אציין גם כי המשפט הארוך, שנמשך מ-"נודע הדבר" ועד "לחוק הבינלאומי", כולל בתוכו ארבעה פסיקים ושתי ו' החיבור. המבנה הזה יוצר תחושה של התרחשות מתמדת ובלתי פוסקת, ומדגיש את המימד הדרמטי של האירועים. לכך תורמים גם תאורי הזמן: "משיצאה", "מיד", "עוד לפני".

⁹⁴ "והוא יום מקרא קודש, זכר ליציאת מצרים; כי בנו בחרת, ואותנו קידשת מכל העמים" (מתוך תפילת ערב שבת)

⁹⁵ שמה העברי של אקסודוס הוא "יציאת אירופה תש"ז".

⁹⁶ שמואלי, 1958, עמ' 167

ההתייחסות לבריטים כאל גורם שפועל ממניעים אנטי-ציוניים ממשיכה גם כאשר מתוארת החזרת המעפילים לצרפת: "המעפילים הובאו לנמל חיפה ושם הועברו בכוח לספינות גירוש. אבל הפעם לא הוסעו לקפריסין. הממשלה זממה דבר חידוש. מכיוון שנוכחה לדעת שהשילוח לקפריסין שוב אינו תריס בפני ההעפלה, החזירה את המעפילים לאירופה"⁹⁷. תבנית השלילה כאן - לא לקפריסין, אלא חזרה לאירופה - מעידה על הרעה במצב, הדרדרות משוטים לעקרבים⁹⁸. הפועל "זממה" מעלה קונוטציות שליליות, ומתקשר לכוונות זדוניות. ברור לקורא שהממשלה הבריטית מעוניינת להציב "תריס בפני ההעפלה", ושהיא מנסה כל העת לשכלל את שיטותיה למניעת ההעפלה.

בספר (7) מתואר האירוע באופן דומה ובמידת פירוט דומה, אלא שהרטוריקה של המחברים היא פחות מוסרנית. כך למשל: "העולם כולו עקב אחרי עמידתם של עולי 'אקסודוס' שהפליגו בים שבועות ארוכים, ובריטניה הוצגה כמעצמה קשוחה וחסרת לב"⁹⁹. כאן היחס לבריטניה מובע מפורשות - "מעצמה קשוחה וחסרת לב", ללא שימוש נרחב באמצעים רטוריים ובאמירות מובלעות של המחבר. המילה "הוצגה" מסייגת מעט את התיאור החד-משמעי, ומבחינה בין מעשיה של בריטניה - המימד העובדתי - לבין היחס אליהם, כלומר המימד הפרשני.

הציטוט שבחרתי מספר (7) רלוונטי גם לציר ההשוואה השני, שעוסק במידת ההשפעה של ה-'אקסודוס' על הדיון בשאלת ארץ ישראל בעצרת או"ם. למשל, התיאור "העולם כולו" יוצר תחושה של אחדות ושל תמימות דעים, שמעצבת את פרשת האקסודוס כאירוע בין-לאומי וכאבן דרך בתולדות ההעפלה. מיד אחר כך נכתב כי: "חברי הועדה"¹⁰⁰ [אונסקו"פ] היו עדים להורדתם של ההרוגים והפצועים מהאונייה [אקסודוס], ופרשה זו השפיעה על חלקם לתמוך בכינונה של מדינה יהודית"¹⁰¹. ציטוט זה שייך לגישה מרחיבה ביחס להשפעה של האירוע הנקודתי על ההחלטה בדבר תכנית החלוקה. הוא גם מחבר ישירות בין פרשת האקסודוס לבין הקמת מדינת ישראל. לא מוזכרת כאן תכנית החלוקה, ולא נזכרים כאן השיקולים האחרים שעמדו על הפרק בפני חברי אונסקו"פ.

ספר (3) וספר (7) נכתבו שניהם על ידי ד"ר דוד שחר, המחבר היחיד של (3) ושותף בכתיבה של (7). ביחס להשפעת אקסודוס על ההעפלה, נכתב בספר (3) כי: "אין ספק שהבריטים נחלו כישלון בפרשה זו [אקסודוס]... הבריטים החליטו להפסיק את הנסיון להחזיר אניות לארצות מוצאן מכיוון שנוכחו לדעת שבדרך זו נגרם להם רק נזק"¹⁰². מודגש כי סוגיית ההעפלה היא זירת מאבק בין הבריטים לציונות, זירה שבה הבריטים "נחלו כישלון" באופן ודאי, כך לטענת מחבר הספר. השיקולים שמנחים את הבריטים קשורים באינטרסים שלהם-עצמם, כפי שניתן ללמוד מהכתוב "נגרם להם רק נזק". הבריטים לא מזדהים עם הסבל והקשיים של המעפילים, ואין לראשונים חמלה כלפי האחרונים. בכך מתחזק הפער בין שני הצדדים והם נתפסים כיריבים.

ביחס להשפעת אקסודוס על שאלת ארץ ישראל, מסכם מחבר הספר (3) כי: "אין כמעט ספק שנדודיהם וסבלם של המעפילים השפיע על נציגי האומות בבואם להחליט בשאלת הקמתה של מדינה יהודית בארץ

⁹⁷ שם

⁹⁸ על משקל "אבי יסר אתכם בשטים ואני איסר אתכם בעקרבים" מל"א יב

⁹⁹ נווה, ורד, שחר, 2015, עמ' 300

¹⁰⁰ מדובר על ועדת אונסקו"פ, שהגיעה ארצה ביוני 1947

¹⁰¹ נווה, ורד, שחר, 2015, עמ' 300

¹⁰² שחר, 1990, עמ' 218

ישראל¹⁰³. בדומה לאמור בספר (7), ההתייחסות היא להקמת מדינה יהודית, ולא לעתיד הארץ או לתכנית החלוקה. בכך הופכת ההחלטה לעניין לאומי-ציוני בעיקרו. האמירה הגורפת - "אין כמעט ספק ש... השפיע" - היא נחרצת יותר בהשוואה לאמירה המקבילה בספר (7) - "השפיעה על חלקם לתמוך".

ספרים (5) ו-(6) נבדלים מספרים (3) ו-(7) במידת הפירוט שבה הם דנים בפרשת "אקסודוס". הם לא מזכירים את השפעתה של אקסודוס בפני עצמה על ההחלטה בשאלת ארץ ישראל, אלא מציינים ככלל את השפעתה של ההעפלה על דעת הקהל הבין-לאומית. כך נכתב בספר (6): "העיתונות דיווחה בהרחבה, בלוויית תצלומים, על החזרת ניצולי שואה לאדמת גרמניה - והמעשה גרם לזעזוע קשה בדעת הקהל הבינלאומית ולתגובות חריפות נגד בריטניה"¹⁰⁴. לא מוזכרת ההשפעה של אקסודוס ישירות על חברי ועדת אונסקו"פ. כאן חשוב להדגיש שבציטוט זה קיים עוד רובד חשוב ביחס של ספרי הלימוד לבריטים, והוא הכנסתם לסירה אחת עם הנאצים ועם מעשיהם. המינוח "החזרת ניצולי שואה לאדמת גרמניה" מעלה קונוטציות חד משמעיות ביחס למעשי הבריטים.

סיכום

בעמודים האחרונים בחנתי את הדרך שבה מתארים ספרי הלימוד את פרשות סטרומה ואקסודוס. סטרומה כאחת מהטרגדיות הגדולות בתולדות ההעפלה; ואקסודוס כסיפור של מסע ארוך ומפרך בדרך אל ארץ ישראל, סיפור שהפך להיות אחד משיאי ההעפלה בתקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה. מההשוואה בין ספרי הלימוד עולות שתי מגמות מרכזיות. הראשונה, היא מגמה של צמצום בהיקף הכתיבה על כל אחת מהפרשות. החלק העיקרי שנשאר לאורך השנים הוא התייחסות לדרך ההשפעה של האירועים על ההעפלה ועל יחס העולם לבריטניה. השנייה, היא מגמה של התחדדות ההבחנה בין עובדות לפרשנות. בספרים המוקדמים, יחס המחבר לבריטניה מוצג בעקיפין, תוך שימוש באמצעים רטוריים שונים ובאמירות מובלעות. הספרים המאוחרים ממשיכים אמנם להציג את בריטניה באור שלילי, כמעצמה קרה ואכזרית; אך הם עושים זאת באופן ישיר ומפורש, בהצהרות ברורות שמובחנות מהחלקים התיאוריים.

¹⁰³ שם

¹⁰⁴ אביאל-טביביאן, 2009, עמ' 80

2.5 המאבק הצבאי - השבת השחורה ופיצוץ מלון המלך דוד

2.5.1 סקירה היסטורית

לאחר ארבעת חודשי המאבק בשלטון המנדט – מאי עד ספטמבר 1939 – השעו האצ"ל וההגנה את הפעילות האלימה נגד הבריטים. על רקע זה נוסד ב-1940 הלח"י, עם פרישת חלק מאנשי האצ"ל שלא רצו להניח את נשקם. פעילות זו כללה בעיקר טרור אישי נגד דמויות מפתח בצבא ובממשל הבריטי. תפיסתו של האצ"ל השתנתה עם חילופי הפיקוד שהתרחשו באצ"ל בשלהי שנת 1943, במהלכם מנחם בגין החליף את יעקב מרידור בראשות הארגון. בגין הוביל קו תקיף יותר במאבק נגד הבריטים, וב-1.2.1944 הכריז על "מרד" בבריטים. לאורך שנת 1944 פעלו האצ"ל והלח"י כדי לחבל בתשתיות הצבאיות והאזרחיות של המנדט ולפגוע בחייהם של בכירים בריטים. שיאה של פעילות זו היה ב-6.11.1944, אז שני חברי לח"י התנקשו בחייו של הלורד מוין, השר התושב במצרים מטעם הפרלמנט הבריטי ואחד מבעלי הסמכות הבכירה ביותר במזרח התיכון.

ההגנה, בפיקוד אליהו גולומב, דרשה מהלח"י לחדול מביצוע פעולות טרור. גולומב טען כי: "היישוב היהודי... רואה את הדרכים האלה - של טרור, שחיטה, שוד ורצח - כסכנה לעתידנו ולעצמאותנו, והוא רוצה להעמיד את כוחו לשם עקירת הנגע הזה, שהוא מסוכן קודם כל ליישוב העברי".¹⁰⁵ בנובמבר 1944, נעתר ארגון הלח"י לדרישת ההגנה להפסיק את כל הפעולות הצבאיות נגד הבריטים עד לסיום המלחמה, אך האצ"ל עמד איתן בסירובו לדרישה זו. בצעד חסר תקדים, יצאו חוליות מטעם הפלמ"ח וההגנה בכללותה במטרה לתפוס חברי אצ"ל ולהסגירם לידי הבריטים. מטרת העל הייתה לשכך את הזעם בריטי בעקבות רצח הלורד מוין על ידי דיכוי פעולות האצ"ל. כמה שבועות לאחר תחילת המאבק הבין מחתרת, הנודע בשמו "הסזון"¹⁰⁶, הכריז בגין, מפקד האצ"ל, על הפסקת כל הפעולות האלימות נגד הבריטים עד לסוף המלחמה.

לא תמיד נחלקו המחתרות זו עם זו. לעתים הן אף פעלו בתיאום ובשיתוף פעולה, כפי שמוכיח סיפורה של תנועת המרי העברי. תנועה זו, אשר פעלה בין החודשים אוקטובר '45 ויולי '46, הייתה תנועה משותפת לשלוש המחתרות ששמה לעצמה למטרה לפגוע בבריטים ככל שניתן. הקמתה סימנה נקודת שפל ביחסי הציונות ובריטניה, בעיקר עקב אכזבת מנהיגי הציונות מהעמדה הפרו-ערבית שהחזיקו ראש ממשלת בריטניה אחרי המלחמה אטלי ושר החוץ שלו בוין. התנועה ביצעה משימות חבלה ופגיעה מכוונת בתשתיות בריטיות, דוגמת ידועה יותר היא ליל הגשרים, שהתרחש בין ה-16 וה-17 ביוני '46. במהלכו, פוצצו חברי הפלמ"ח 11 גשרים ברחבי הארץ. ארגון הלח"י תקף בזמן זה בית חרושת בריטי לרכבות בחיפה. ליל הגשרים עורר תגובה בריטית חריפה, בדמות מבצע ברודסייד (29.6.46) – פשיטה רחבת היקף על ישובים עבריים ומבנים מרכזיים בערים הגדולות, שהובילה למעצר של כ-3000 יהודים. רבים בהנהגת הישוב נאסרו, כמו גם כמה ממפקדי המחתרות השונות. מבצע זה, שנקרא בפי היהודים "השבת השחורה", הוביל את "ההגנה" לצמצם את רמת האלימות כדי לנסות להצליח לזכות בתמיכה בריטית בעניינים מדיניים, בעוד שהאצ"ל והלח"י פנו להמשיך במאבק. ב-22 ביולי 1946 פוצצו כמה חברי האצ"ל

¹⁰⁵ יזיו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 366

¹⁰⁶ שיבוש מקוצר של המונח הצרפתי "La saison de chasse", שמשמעותו עונת הציד.

את מלון המלך דוד בירושלים, פיצוץ שהסתיים במוותם של 91 בני אדם. בעקבות הפיצוץ, פורקה סופית "תנועת המרי העברי".

המאבק המזוין בבריטים נמשך, בהובלת האצ"ל והלח"י, עד סוף שנת 1947. תקרית ידועה במיוחד היא ניסיון האצ"ל לפרוץ את חומותיו של כלא עכו, בו הוחזקו עשרות מלוחמי הארגון. בסיומה של הפריצה לכלא עכו נהרגו 8 חברי אצ"ל, ו-14 נתפסו על ידי הבריטים. מתוך אותם 14, הוצאו להורג שלושה בתום משפט של כמה חודשים. את שמו של אחד מהם, אבשלום חביב ז"ל, מעולי הגרדום¹⁰⁷, אני מכיר היטב מהקראת שמות הנופלים בטקס יום הזיכרון בבית הספר שלי.

ראינו כי כמעט לאורך כל שנות ה-40 פעלו האצ"ל והלח"י באלימות כנגד השלטון הבריטי. אלימות שהגיעה לעתים עד לכדי מעשי טרור של ממש. במהלך תקופת הזמן הזו סברו חברי שני הארגונים שהמאבק המזוין הוא הדרך היעילה ביותר להוביל לעזיבת הבריטים את הארץ. בחזרה לשאלה היחס לבריטניה, המשמעות של הסברה הזו היא ששני הארגונים תפסו את בריטניה כאויבת שיש להיאבק בה. הדרך היחידה לסלק אויב, לדעתם, היא באמצעים אלימים. זו היא הדרך האפקטיבית ביותר, ולכן זוהי גם בדיעבד, הסיבה המרכזית לטענתם לעזיבת הבריטים את הארץ.

2.5.2 ספרי הלימוד ויחסם למאבק הצבאי

כרוז שפרסמה תנועת המרי העברי ב-2.7.46, שלושה ימים אחרי אירועי "השבת השחורה"¹⁰⁸

מאבק הישוב העברי לשחרור מהשלטון הבריטי בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה נחשב באתוס הציוני כשיא המאבק במנדט. חלק זה, בן השנתיים¹⁰⁹, עיצב יותר מכל חלק אחר בתקופת המנדט את התודעה ההיסטורית של הציונות ביחס למנדט הבריטי ולאופיו. הישוב היהודי מצטייר בתקופה זו, שבה נלחם על עצמאותו, כבעל תעוזה וכיוזם.

גישה היסטוריוגרפית רווחת¹¹⁰ באה לידי ביטוי בציטוט הבא מתוך ספר (3): "ארבעה היו שטחי המאבק, ורק בארבעתם יחד, כחזית שלמה, נתגלם הביטוי השלם למלחמת הישוב לעצמאותו. הראשון נתגלם במפעל ההעפלה. השני מצא את ביטויו בהתיישבות המתפרצת אל איזורי הארץ האסורים. השלישי, בפגיעות ישירות במתקנים חיוניים לשלטון - לשם סיוע להעפלה וערעור מעמדו של השלטון. והרביעי, פעילות מדינית מקפת - לגייס בעולם גורמים מדיניים לעזרת הציונות וללחוף על בריטניה להסתלק

¹⁰⁷ כינוי ל-12 לוחמי האצ"ל והלח"י שהוצאו להורג בתלייה לאורך תקופת המנדט.

¹⁰⁸ מקור: אתר האצ"ל. נדלה בתאריך: 15.9.2019.

¹⁰⁹ נובמבר 45 - מאי 48

¹¹⁰ גישה זו מזוהה בעיקר עם ההגנה ועם מוסדות הישוב. הגישה ההיסטוריוגרפית של האצ"ל והלח"י נוטה להדגיש את חשיבותו של המאבק הצבאי על פני התחומים האחרים.

מהמנדט¹¹¹. בחלק זה של העבודה אתמקד בתחום המאבק השלישי שמצוין כאן - הפגיעה האלימה בבריטים ובמתקני השלטון שלהם, פגיעה שידועה גם בכינויה "המאבק הצבאי".

בתקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה, היתה מחלוקת בישוב היהודי בנוגע לאופיו הרצוי של המאבק הצבאי ולמטרותיו. הזרם המרכזי בישוב, בהנהגת ארגון ההגנה, ראה את המאבק הצבאי כ"מאבק צמוד", שיכול לעזור לישוב העברי במפעל ההעפלה ובערעור של היציבות השלטונית הבריטית. מנגד, דגל הצד הרוויזיוניסטי של הישוב ב"מאבק רצוף", כלומר מאבק טוטלי עד להשגת המטרה האחת - גירוש הבריטים מהארץ. הוא דגל בפעולות כוחניות יותר, שכללו לא רק פגיעה במתקני שלטון בריטיים אלא גם התנקשות בחיי בכירי ממשל. חשוב להדגיש שהבריטים לא נותרו אדישים למתקפות אלה והגיבו אליהן בצורה כוחנית ואלימה, מה שגרר הסלמה של המאבק. המאבק הצבאי היה הדרך המרכזית בעיני הרוויזיוניסטים לשחרר את הישוב מעול השלטון הבריטי.¹¹²

השבת השחורה

התגובה הבריטית העזה ביותר למאבק הצבאי של תנועת המרי העברי הגיעה ב-29.6.1946, בדמות "מבצע ברודסייד" שמכונה בנראטיב הציוני "השבת השחורה"¹¹³. שני פערים מרכזיים בין ספרי הלימוד שמתארים את 'השבת השחורה' הם: אופן ההצגה של הפעולות הבריטיות במהלך המבצע; והדרך שבה מוסברים המניעים הבריטיים לפתוח במבצע; פערים אלה משפיעים על מידת הלגיטימיות שמייחס הקורא לפעולות הבריטיות. בפסקאות הבאות אנתח מספר ציטוטים מספרים שונים, ובמידת האפשר אמקם אותם על שני הצירים האלה.

אתחיל בציטוט הבא מספר (1): "ב-29 ביוני שנת 1946 כבש הצבא את בניני הסוכנות היהודית בירושלים ואסר ארבעה מבין חברי ההנהלה"¹¹⁴. הפועל "כבש" מציג את הבריטים ככוחניים, שפולשים באופן לא-לגיטימי למרחב שאינו שלהם. בהמשך התיאור נכתב כי: "עוצר הוטל על אזורים נרחבים. החיפושים במשרדים ובמשקים לוו מעשי הרס פראיים ומעשי שוד. על הקיבוץ יגור, שנתגלה בו מחבוא נשק של ההגנה, ניתך זעמם של החיילים ביותר"¹¹⁵. הפעילות הבריטית מוצגת כאן כלא-מבוקרת, אפילו ברברית. בחירת המילים במשפט הזה - "מעשי הרס פראיים", "מעשי שוד", "ניתך זעמם... ביותר" - מדגישה ומבליטה את הפעולות הלא-לגיטימיות של הצבא הבריטי ומוסיפה לעצב אותו ככוחני.

ראייה שונה של אנשי הישוב משתקפת בציטוט הלקוח מתוך ספר (2): "אלפי אנשי משקים הוכנסו בכוח למכלאות ונצטוו להזדהות, אך סירבו לעשות כן"¹¹⁶. כאן כדאי לשים לב להבחנה בין "אנשי משקים" -

¹¹¹ שחר, 1990, עמ' 207

¹¹² תפיסה זו משתקפת גם בראייה הרטרופקטיבית של היסטוריונים שרואים את המאבק הצבאי כסיבה המרכזית לעזיבת הבריטים את הארץ.

¹¹³ הוא ידוע גם בשם "מבצע אגאתה", ונקרא על ידי הבריטים "מבצע ברודסייד".

¹¹⁴ שמואלי, 1958, עמ' 138

¹¹⁵ שם

¹¹⁶ זיו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 90

אזרחים מן השורה, שפועלים למען בניין הארץ ושהעשייה שלהם פרודוקטיבית - לבין פעולות הצבא. פעולות אלה קשורות בצווים, כוח ו-"מכלאות". הציבור העברי הוא הנושא כאן, ועליו נעשות הפעולות שנועדו להפריע לו. רוח הציבור העברי מתבטאת כאן במלוא כושר-עמידתה, כפי שניתן לראות ב-"סירבו לעשות כן". המשפט "הוכנסו בכוח למכלאות ונצטוו להזדהות" מעצב תפיסה של הבריטים כרודנים, אך כאלה שניתן לסרב להם. השלטון הבריטי מנסה להראות עוצמה, אך מתגלה בחולשתו.

אופן תיאור האירועים משתנה בין הספרים, כפי שניתן לראות בציטוט הבא: "בשבת 29 ביוני 1946 ('השבת השחורה') פתח הצבא הבריטי במבצע 'ברודסייד'. גבולות הארץ נחסמו, קווי התקשורת נותקו, ועוצר הוטל על הערים הראשיות ובדרכים. בניין הסוכנות היהודית בירושלים נתפס בידי הצבא, וכל מסמכיו הוחרמו, וחברי הנהלת הסוכנות היהודית נאסרו בבתיהם"¹¹⁷. אוצר המילים כאן הוא ניטרלי יותר - לא "כבש" כמו בספר (1), אלא "נתפס בידי הצבא". מלבד הפועל "פתח", כל הפעלים כאן הם סבילים: "נחסמו", "נותקו", "הוטל", "נתפס", "הוחרמו", "נאסרו". השימוש בלשון סבילה מרחיק את הבריטים צעד אחד מהפעולות שביצעו.

באשר לפעולות הבריטיות בתוך הישובים העבריים, נכתב בספר (7) כי: "חיילים בריטים השתלטו על 27 נקודות יישוב שסומנו כבסיסים של 'ההגנה' והפלמ"ח, אסרו את כל החשודים בגין השתייכות ל'הגנה', וחיפשו אחרי מחסני הנשק שלה"¹¹⁸. ראשית, מעשי שוד ואלמות, שתוארו בהקשר הזה בספר (1), הושמטו כאן לגמרי מהתיאור ההיסטורי. שנית, בחירת המילים היא מתונה יחסית ונטולת מוסרנות. פעלים כמו "השתלטו", "אסרו" ו-"חיפשו" עשויים להיתפס על ידי הקורא כלגיטימיים בהקשרים של צבא ומשטרה. המחברים מסיימים באמירה הבאה: "המכה שהנחיתו הבריטים על היישוב ועל תנועת המרי בשבת השחורה הייתה קשה מאוד"¹¹⁹. סיכום זה, עם ההדגשה וסימן הקריאה הלא-אופייניים לטקסטים עיוניים, נועד להיחרט בתודעה של הקוראים. זהו משפט שמעיד על תהליך של חרפה ביחסים בין הישוב העברי לבריטים לאורך השנים. הוא מעצב את 'השבת השחורה' כציון דרך, כאירוע בעל חשיבות לא-מבוטלת במערכת היחסים הזו.

בשני הספרים מתקופת האמצע, (3) ו-(4), יש התייחסות לסיבות שהובילו את ממשל המנדט לפתוח במבצע "ברודסייד". כך בספר (3): "הממשלה הבריטית נמנעה מלפתוח במלחמה כוללת נגד היישוב... ברם, התרחבות פעולות תנועת המרי, הביאה את השלטון הבריטי לשים קץ למצב זה על ידי פעולה נמרצת ומוחצת"¹²⁰. כאן נכתב מפורשות שהבריטים נגררו למצב הזה בעקבות פעולות תנועת המרי העברי. הפעולה שהם תכננו מוצגת בתארים "נמרצת ומוחצת", אשר אין להם קונוטציות שליליות באופן מובהק. האפשרות של "מלחמה כוללת", שמונחת כאן על השולחן, מבהירה לקורא שההתנהלות הבריטית כלפי היישוב הייתה יכולה להיות תוקפנית ואלומה יותר.

בספר (4) מוצגת דילמה בריטית: "השלטון הבריטי מצא עצמו בפני הברירה הכואבת שבה נקלע במוקדם או במאוחר כל שלטון כיבוש: להגיב ביד קשה, או להבליג... הבריטים ניסו את שני המתכונים במידה

¹¹⁷ נווה, ורד, שחר, 2015, עמ' 294

¹¹⁸ שם

¹¹⁹ שם

¹²⁰ שחר, 1990, עמ' 211

שווה של הצלחה - או ליתר דיוק, של אי הצלחה. ואמנם, אחרי תקופה ארוכה של הבלגה, באה המכה¹²¹. נכתב כאן במפורש ששלטון המנדט היה "שלטון כיבוש". ברמה העובדתית, זוהי טענה בעייתית. הציונות תמכה בשלטון הבריטי בארץ, והמנדט נהנה מלגיטימציה בין-לאומית. בכל מקרה, הבחירה להשתמש דווקא בכינוי הזה ולא בכינוי אחר כמו "שלטון מנדטורי", מערערת בדיעבד את הלגיטימיות של המנדט ומהווה מעין הצדקה להפלה של השלטון. ההצגה המפורטת יחסית של הדילמה הבריטית מביאה את הקורא לנסות להבין את הנימוקים להבלגה או לתגובה תוקפנית. הבריטים מתוארים כאן כגוף שנמצא במלכוד, ושפועל מתוך אין-ברירה. עם זאת, מיד אחר כך נכתב כי: "אולם הפעם [במבצע ברודסייד] ביקשו שלטונות המנדט לא רק לשבור את כוחו הצבאי של היישוב, אלא להכות אותו בראשו"¹²². המונחים "לשבור את כוחו הצבאי" ו-"להכות אותו בראשו" מתארים את הבריטים כגוף שמנסה בכוונת מכוון להתנכל לישוב היהודי ולפגוע בו.

ספר (7) מסביר כך את הרקע לשבת השחורה: "התרחבות פעולותיה של תנועת המרי, ובעיקר ליל הגשרים' שהצביע על יכולת צבאית מפותחת, הביאו את בריטניה לשים קץ למאבק בה"¹²³. מהכתוב עולה שבריטניה נגררה לאירועים האלה, ושמניעיה קשורים בהיגיון פוליטי - "לשים קץ למאבק" - ולא באכזריות או רצון מיוחד להתנכל ליהודים. המחבר מוסיף כי: "הבריטים ראו ב'הגנה' את האיום המשמעותי, ובהיותה כפופה להנהלה הציונית ולועד הלאומי, ביטאו פעולותיה גם מדיניות רשמית של מרד בבריטניה"¹²⁴. בהקשר זה כדאי לשים לב לשימוש במונח "מרד" לתיאור הפעולות הצבאיות שכוונו נגד הבריטים. "מרד" מצדיק במשתמע התמודדות של השלטון איתו, והוא מצייר את הלך הרוח בישוב העברי כאלים, תוקפני ומתנגד לבריטים.

הנחתי לעיל שני קווי השוואה לבחינת הציטוטים: דרך תיאור הפעולות של בריטניה במבצע זה, והרקע והמניעים להחלטה לפתוח במבצע. ביחס לקו השוואה הראשון, הספרים המוקדמים מעצבים את אירועי השבת השחורה כמעט כפרעות. הם מדגישים מעשים לא-לגיטימיים של חיילי הצבא הבריטי ומשתמשים באוצר מילים שמתקשר לאלימות, רודנות והתנכלות מכוונת. הספרים המאוחרים, לעומת זאת, משמיטים את הפעולות הנקודתיות והבעיתיות של חיילי הצבא. הם עוברים בהדרגה לאוצר מילים שמייחס לבריטים מידה פחותה של אלימות ותוקפנות. ביחס לקו השוואה השני, ניתן לראות שהספרים המוקדמים ממעטים להתייחס לסיבות שהובילו את בריטניה לפתוח במבצע. ספר (3) הוא הראשון שעושה זאת באופן נפרד מתיאור האירועים עצמם. ככלל, לאורך השנים בריטניה מוצגת כנגררת יותר, כתלויה יותר בפעולות של הישוב העברי וכמגיבה להן. היא נתפסת פחות כיוזמת או כמחוללת אירועים.

¹²¹ בר-נביא, נווה, 1999, עמ' 218

¹²² שם, עמ' 219

¹²³ נווה, ורד, שחר, 2015, עמ' 294

¹²⁴ שם

“אחרי הפעולה החלה הספירה לאחור ליציאת הבריטים מהארץ. זו היתה הפעם הראשונה ששמו על המפה העולמית את הבעיה היהודית בארץ”¹²⁵ יצחק אבינעם, ממפקדי האצ”ל שהיו אחראים על הפיצוץ במלון המלך דוד ב-22.7.46.

“זה היה פיגוע הטרור הנורא ביותר וחסר-המעט ביותר שהיה כאן. הוא לא שינה ולא הועיל ולא עזר בכלום”¹²⁶ ד”ר רות למדן, היסטוריונית. אביה נהרג בפיגוע והוא בן 35. היא הייתה אז ילדה בת שלוש.

כתבתו של עופר אדרת באתר הארץ, ושני הציטוטים שבחרתי מתוכה, מוכיחים שתי טענות. הראשונה, היא שהפיצוץ במלון המלך דוד ממשיך להיות רלוונטי לתודעה ההיסטורית הציונית¹²⁷. והשנייה, היא שהפיצוץ ממשיך להיות מוקד של מחלוקת בהיסטוריוגרפיה הציונית. שאלות רבות ממשיכות להדהד במחקר ההיסטורי ובשיח התודעתי - האם מדובר בפעולה שיוזם האצ”ל על דעת עצמו, או שהייתה מאושרת על ידי תנועת המרי העברי? מה היו הסיבות לפעולה הזו? באיזו מידה היא השיגה את מטרותיה? ובבסיס כל אלה - האם הייתה זו פעולה לגיטימית?

בפסקאות הבאות אתאר כיצד מציגים ספרי הלימוד את אחת מהפעולות הכי שנויות במחלוקת בהיסטוריה של הישוב העברי. אשווה בין הציטוטים השונים על בסיס שלושה תבחינים:

1. כיצד מתואר הרקע לפיצוץ?

2. מהי נקודת התצפית של התיאור ההיסטורי? האם היא קרובה להתרחשות, מלאת פרטים ודרמה? או שמא מרוחקת וממבט על?

3. איך מתוארות התגובות לפיצוץ?

ספר (1) מקשר ישירות בין הפיצוץ לבין המשא ומתן על שחרור אסורי השבת השחורה. נכתב כי: “ייתכן, שבהשפעת קריאה זו [של ויצמן, ליישם את המלצות הוועדה האנגלו-אמריקנית], חזרה בה הממשלה במקצת והתחילה לשחרר את ראשי האסורים [שנאסרו בשבת השחורה]. אבל כמה ימים לאחר מכן, ב-22 ביולי, פוצצו חברי אצ”ל את מלון ‘המלך דוד’ בירושלים, שבו שוכנו משרדי ממשלת ארץ ישראל”¹²⁸. משתמע מפסקה זו שקיים מתח בין שתי גישות בישוב העברי – הגישה של ויצמן, המתונה, שתומכת בשיתוף פעולה עם הבריטים; והגישה שמייצגים חברי ארגון האצ”ל, הלוחמנית והתקיפה. מתח זה מוביל את הישוב בכללותו לפעול באופן לא מתואם, אפילו עם קיומה של “תנועת מרי עברי” משותפת. קיימת גם גישת ביניים, שכוללת מאבק בבריטים אך ללא שימוש בטרור. עוד נאמר כי: “את המלון הגדול הזה בלבה

¹²⁵ מתוך: אדרת, ע'. הארץ, 22.7.2016. נדלה בתאריך: 1.11.2019.

¹²⁶ שם

¹²⁷ על כך מעידות גם הכתבות הבאות מהעשור האחרון:

בן יהודה, ה', הספרייה הלאומית; 26.3.2017. נדלה בתאריך: 1.11.2019.

עברון, י', ערוץ 7, 22.7.2011. נדלה בתאריך: 1.11.2019.

מלול, רי, NRG, 9.12.2009. נדלה בתאריך: 1.11.2019.

מגנזי, א', ynet, 6.7.2010. נדלה בתאריך: 1.11.2019.

אדרת, ע', הארץ, 23.7.2016. נדלה בתאריך: 1.11.2019.

¹²⁸ שמואלי, 1958, עמ' 140.

של ירושלים הפכו הבריטים למעין מבצר מוגן על ידי חיילים, שוטרים, בלשים וכלי נשק לרוב"¹²⁹. הבריטים מתוארים כאן כמי שהופכים את חיי היום-יום והשגרה לאזור מלחמה. התוספת על "כלי נשק לרוב" מסבירה אולי מדוע בחרו חברי האצ"ל לפוצץ דווקא את האתר הזה.

בהמשך תיאור האירוע מצוין כי: "קדמו להתפוצצות הכבירה פצצת אזהרה, שהקימה רעש גדול, ושלוש הודעות בטלפון"¹³⁰. פעולות האזהרה מפורטות עוד בהמשך הפסקה, ומדגישות את המימד הזהיר והמחושב של פעולת הפיצוץ. ביחס לרגע הפיצוץ עצמו נכתב כי: "חמרי הנפץ שבתוך הכדים עשו את שלהם, כשרוב הפקידים לא שעו משום מה לאזהרות. המזכיר הראשי של ממשלת ארץ ישראל ענה להודעת הטלפון: 'אני נמצא כאן לא בכדי לקבל פקודות מהיהודים; אני נותן להם פקודות'"¹³¹. השימוש בביטוי "עשו את שלהם" מרחיק בין חברי האצ"ל שפוצצו את המלון לבין מעשה הפיצוץ עצמו. בתוך דברי המחבר מובלעת ביקורת על פעולות הפקידים הבריטים – "לא שעו משום מה לאזהרות" – והמזכיר הראשי, שלא היה מוכן "לקבל פקודות מהיהודים". הם מוצגים כשאננים ולא זהירים, ובמידה מסוימת מוטלת גם עליהם האחריות למעשה. כאן ראוי להתייחס להנגדה בין פעולות האצ"ל – שמתוארות כמתוכננות היטב, וכללו אזהרות והתרעות – לבין הפקידים, שפעלו באדישות וביהירות.

פעולת הפיצוץ מתוארת כאן באור חיובי יחסית. יש ניסיון להפריד בין העושה למעשה; אין התייחסות להרוגים ולפצועים מהפיצוץ; וברמה מסוימת אפילו מופנית אצבע מאשימה כלפי הפקידים ששהו בבניין בעת הפיצוץ, מעין האשמה של הקורבן.

על רקע התיאור הזה, מעניין לראות את האמירה החד משמעית הבאה: "הישוב הביע את מחאתו העזה על שפיכות דמים זו"¹³². כאן מוזכר שוב לקורא שחברי האצ"ל הם רק חלק קטן מהישוב העברי, ושרוב הישוב תומך ביחס אחר לבריטניה. המונח "שפיכות דמים" מחדד את המימד האלים שבפיצוץ המלון. השימוש במונח "הישוב" משקף התנגדות גורפת לפיצוץ, מקיר לקיר, והישוב מוצג כגוף מאוחד ואנושי.

ביחס לתגובה הבריטית לפיצוץ, נכתב כי: "במצור על תל אביב, שנמשך כשבוע ימים, בכיבוש צבאי לכל דבר ובחיפושים, שבהם חייב היה כל אדם ואדם להזדהות, נתכוונו השלטונות לא בלבד להתגרות במרכז הישוב המאורגן אלא גם להכניעו, להשפילו ולדכאו"¹³³. המחבר משתמש כאן במונחים חריפים – מצור, כיבוש צבאי, להכניע, להשפיל. נוצרת תחושה של מלחמה כללית של השלטונות הבריטית בישוב העברי. עם זאת, המחבר מסתייג ואומר כי: "אמנם, יש להניח, ששום צבא של מדינה אחרת לא היה נוהג באורך רוח בישוב מרדן"¹³⁴.

ספר (2) מחבר בין השבת השחורה לבין פיצוץ מלון המלך דוד, ונכתב בו כי: "בתגובה על כך [על השבת השחורה] פוצץ האצ"ל את מלון המלך דוד בירושלים, שבו שכנה מזכירות הממשלה, ופקידים רבים - אנגלים, ערבים, יהודים - נהרגו שם"¹³⁵. תיאור הפיצוץ הוא מפורט הרבה פחות בהשוואה לתיאור בספר

¹²⁹ שם

¹³⁰ שם

¹³¹ שם

¹³² שם

¹³³ שם

¹³⁴ שם

¹³⁵ זיו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 477

(1), ואין רמיזה להאשמה של הקורבן. התגובה של הישוב העברי לפיצוץ מוצגת באופן מתון יותר בהשוואה לספר (1). כבר לא "מחאתו העזה"¹³⁶, אלא "מוסדות הישוב הסתייגו מן המבצע"¹³⁷.

התגובה הבריטית לפיצוץ מתוארת באופן דומה לתיאור בספר (1), אלא שבספר (2) מצוין כי פעולות אלה – מעצרים וחקירות – נעשו "לצורך גילוי המתנקשים". בסיום תיאור הפרשה נכתב כי: "השלטונות הבריטיים החליטו לפגוע ביהודים בנקודה הרגישה ביותר - ביהעפלה"¹³⁸. בכך מקשר הכותב בין סוגי המאבק השונים. אולי יש בכך כדי לרמוז שפעולת האצ"ל הייתה בניגוד לאינטרס הציוני הכללי, והובילה לפגיעה בציונות בנקודה הרגישה ביותר. חיזוק לכך ניתן למצוא במשפט הבא מהספר: "ואחריו [הפיצוץ] הקיץ למעשה הקץ על השיתוף בין ארגוני המחותרת שבמסגרת 'תנועת המרי העברי'¹³⁹. הפיצוץ במלון המלך דוד פילג את הישוב העברי וסיכל את שיתופי הפעולה בו.

ספר (3) נבדל משאר הספרים בכך שהוא מזכיר את שורשי הרעיון לפיצוץ: "הרעיון של התקפה על מרכז השלטון האזרחי והצבאי של הבריטים, שישב במלון המלך דוד, נולד במפקדת האצ"ל עוד בשנת 1944. היה זה כאשר גירשו הבריטים בכוח מאות מעצורי אצ"ל ולח"י לאריתריאה"¹⁴⁰. מיד לאחר מכן נכתב כי: "עתה, ב-1946, בעקבות 'השבת השחורה', היתה המטרה להרוס את הבנין [קודם רק דובר על ההשתלטות על הבניין]"¹⁴¹. מתואר כאן תהליך של החרפה והקצנה במערכת היחסים בין בריטניה לישוב העברי.

בדומה לספר (1), גם כאן מתואר מלון המלך דוד כמעוז שלטון עם סממנים צבאיים: "הבנין ששימש מרכז השלטון הבריטי בארץ היה מוקף גדרות תיל סבוכים ומשמרות הוצבו סביב סביב. שתי יחידות צבא נוספות עמדו הכן, צמוד למלון. היה זה המקום המוגן ביותר בארץ"¹⁴². תיאורי הזמן – עתה, עמדו הכן – מחזקים את המימד הדרמטי של הסיפור ההיסטורי. גם התיאור "היה זה המקום המוגן ביותר בארץ" תורם לכך. במרכז התיאור עומד ציטוט באורך עמוד של ההיסטוריון שלמה בן עמי¹⁴³. תיאור האירועים מזכיר במידה רבה את התיאור מספר (1).

עוד נכתב בספר (3) כי: "הפעולה שתוכננה ובוצעה על ידי אנשי האצ"ל אושרה על ידי מפקדת 'תנועת המרי העברי'¹⁴⁴. זאת בשונה מהספרים הקודמים, שלא מתייחסים לפרט הזה, ולא מציינים את המעורבות של תנועת המרי העברי בפיצוץ. בהמשך לגישה זו, שרואה את תנועת המרי העברי כשותפה לפיצוץ, נכתב בספר זה: "ביום שלמחרת הפיצוץ נזעקו ראשי הסוכנות והועד הלאומי והכריזו כי הם 'מגנים את התועבה', תובעים להתקומם נגד 'מעשה הפשע', והכחישו את הידיעה כאילו 'תנועת המרי העברי' פוצצה את הבנין"¹⁴⁵. מוסדות הישוב מוצגים כצבועים ומתנערים מאחריות.

¹³⁶ שמואלי, 1958, עמ' 140

¹³⁷ זיו, אטינגר, לנדאו, 1971, עמ' 477

¹³⁸ שם

¹³⁹ שם

¹⁴⁰ שחר, 1990, עמ' 212

¹⁴¹ שם

¹⁴² שם

¹⁴³ שם, 212-213. בן עמי היה אחד מראשי האצ"ל בתקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה

¹⁴⁴ שם, 212

¹⁴⁵ שם, 213

גישה זו, שלא רואה את האצ"ל כשותף היחיד לפיצוץ, מהדהדת גם בספר (7). "אולי מבלי לדעת שתנועת המרי השהתה את פעולותיה, תקף האצ"ל ב-22 ביולי 1946 את מלון 'המלך דוד', מרכז השלטון הבריטי הצבאי והאזרחי בארץ ישראל"¹⁴⁶. המחברים משאירים מקום לספק – אולי ראשי האצ"ל כלל לא ידעו שאין להם תמיכה מהישוב. בהמשך לכך, נכתב כי: "אצ"ל הותקף על פעולת מלון 'המלך דוד', על אף שלפי טענות הארגון נמסרה התראה מוקדמת לבריטים על הפיצוץ הצפוי, והמבצע אושר במפקדת תנועת המרי טרם השהיית פעולותיה (לטענת 'ההגנה', הפעולה התבצעה לא באופן שבו אושרה)"¹⁴⁷. התיאור ההיסטורי חושף מחלוקת בתוך תנועת המרי העברי, ומתמקד בפערים שבין הארגונים השונים. בספר מתואר תהליך היסטורי, בו הפיצוץ במלון המלך דוד היה תולדה של חוסר תיאום ותקשורת בתוך הישוב. הוא הוביל ליצירת קרע בין ההגנה לאצ"ל והלח"י - "אחר פיצוץ מלון 'המלך דוד' הפסיקה תנועת המרי את פעולותיה לחלוטין, ובכך הסתיים שיתוף הפעולה של 'ההגנה' עם האצ"ל ועם הלח"י".

בספר זה, בניגוד לספרים (1) ו-(3), מוזכר שהיו גם הרוגים יהודים וערבים: "מספר האבדות הגדול, קרוב ל-100 הרוגים ועשרות פצועים (ובהם בריטים, ערבים, ויהודים), הביא למסע של גינוי הפעולה ברחבי היישוב היהודי ובעולם"¹⁴⁸. הספר גם מזמין את התלמידים לביקורת מוסרית על הפעולה, ומופיעה באותה עמוד השאלה: "האם לדעתכם סוג פעולה שכזה הוא חלק ממאבק לגיטימי?"¹⁴⁹.

תיאור הפיצוץ במלון המלך דוד עבר תמורות לאורך השנים. הראשונה, היא מעבר הדרגתי ממיתולוגיה היסטורית ומתיאור דרמטי וכמעט ספרותי לתיאור היסטורי נטול מוסרנות. השנייה, היא מעבר מהאשמת הקורבן – הטלת חלק מהאחריות על הפקידים הבריטים שלא נשמעו לאזהרות – להטלת האחריות על האירוע על האצ"ל ועל ההתנהלות המבולבלת של המחותרות השונות. השלישית, היא מעבר מהתעלמות מהסבל שנגרם כתוצאה מהפיצוץ להכרה בסבל הזה ובמספר ההרוגים בצד הבריטי והערבי. והרביעית, היא הכוונה של הקוראים לביקורת מוסרית על הפעולה, הכוונה שמופיעה רק בספרים המאוחרים.

סיום

בעמודים האחרונים הראיתי כיצד מוצגים שניים מהאירועים האלימים ביותר ביחסי הציונות ובריטניה – השבת השחורה והפיצוץ במלון המלך דוד. בשני האירועים, התיאורים בספרים המוקדמים מפנים אצבע מאשימה כלפי הבריטים. בתיאור השבת השחורה, מיוחסות להם עבירות של שוד, גזל והפעלת אלימות מיותרת. בתיאור הפיצוץ, הם מוצגים כשאננים ויהירים, הצגה שיש בה ממד של האשמת הקורבן. הספרים המאוחרים משמיטים התייחסויות למקרים נקודתיים שבהם הבריטים פעלו באופן שמציג אותם באור שלילי. כחלק מהצגת הפעולות באור זה, בספרים המוקדמים כמעט ולא נעשה מאמץ להסביר את המניעים לפעולותיהם. בספרים המאוחרים, לעומת זאת, ניתן למצוא יותר התייחסויות למניעים הבריטיים, שהופכות את עמדתם והתנהלותם לגיטימית יותר בעיני הקורא.

¹⁴⁶ נווה, ורד, שחר, 2015, עמ' 295

¹⁴⁷ שם

¹⁴⁸ שם

¹⁴⁹ שם

ככל שעוברות השנים, הולך ופוחת העניין של ספרי הלימוד בבריטים. הפעולות שלהם מוצגות בצורה כללית ולא מפורטת, והם מוצגים כנגררים יותר מאשר יוזמים. על הרקע הזה, מודגשים חילוקי הדעות בתוך הישוב היהודי, והפעולות של הצדדים השונים בישוב הופכות להיות מרכז הנראטיב ההיסטורי. מעבר לכך, בספרים המוקדמים התיאורים הם דרמטיים יותר בהשוואה לספרים המאוחרים. באחדים מהספרים ניתן למצוא תיאורים כמעט ספרותיים של האירועים. נדיר למצוא תיאורים כאלה בספרים המאוחרים, החל מ-1990. בסך הכל, נראה כי התרחש מעבר ממיתולוגיה היסטורית לכיוון תיאור היסטורי

פחות
דרמטי

בשורות הבאות אסכם את הדיון בכל אחת מהסוגיות שבחנתי במהלך הפרק, תוך התמקדות בקווי המגמה שהצלחתי לאפיין. העמדת קווי המגמה זה לצד זה מאפשרת הבנה כוללת יותר של השינויים והתמורות ביחס של ספרי הלימוד אל בריטניה. לכן, סיכום זה מהווה בסיס חיוני לפרק הבא, פרק הדיון.

בסוגיית הרברט סמואל, זיהיתי שתי גישות מרכזיות בספרי הלימוד – הגישה הביקורתית, שמאפיינת יותר את ספרי הלימוד המוקדמים; והגישה האוהדת, שמאפיינת את ספרי הלימוד המאוחרים. מכלל זה יש להוציא את ספר (5), שבו כלל אין התייחסות לסמואל ולפועלו. יחד עם המגמה לכיוון תפיסה אוהדת יותר ומלאת הערכה כלפי סמואל, מתברר שכותבים על סמואל פחות ופחות. בספרים המוקדמים יש התייחסות מפורטת אליו ולפועלו בהשוואה לספרים המאוחרים, שנוטים לצמצום בהיקף החומר, ולכן גם מעמידים אותו לרוב בשורה אחת עם שאר הנציבים.

קיימות שתי נקודות התייחסות למרד הערבי הגדול. הגישה שמאפיינת את הספרים המוקדמים רואה את המרד כאירוע אנטי-ציוני לפחות באותה מידה שהוא אנטי-בריטי, אם לא יותר. מאפיין נוסף של הספרים המוקדמים הוא שהם רואים את השלטון הבריטי כפאסיבי ולפעמים אף כתלוי בישוב העברי. הספרים המאוחרים, לעומת זאת, רואים את המרד קודם כל כפעולה אנטי-בריטית. בנוסף, הם מציגים את השלטון הבריטי כעצמאי מול הישוב היהודי, ואף כאקטיבי וכיזום.

תיאור המרד הערבי הגדול וסבבי האלימות האחרים (תר"פ-תרפ"א ו-תרפ"ט) השתנה לאורך השנים. בספרים המוקדמים, עד 1999, ההתייחסות היא לכלל סבב בנפרד. בספרים המאוחרים ההתייחסות היא לכלל הסבבים יחד, בסקירה ממבט על של יחסי ערבים-יהודים. מה המשמעות של המעבר מגישה זו לאחרת? האם יש לכך משמעות מעבר לצורך המערכתי הכפוי לצמצם במילים ובהיקפי הכתיבה?

הסוגיה השלישית, המפנה במדיניות הבריטית במאי 1939, עומדת על קו התפר שבין שתי התקופות המרכזיות בהן דנים ספרי הלימוד – התקופה שבין מלחמות העולם ותקופת מלחמת העולם השנייה ואחריה. המגמה הכללית היא לכיוון הסברים מצומצמים ופחות מפורטים בספרי הלימוד המאוחרים. ספרי לימוד אלה רואים את המפנה במדיניות הבריטית כאירוע בלתי נמנע לאור ההכרה במורכבות המצב הארץ-ישראלי, ומשרטטים תהליך רציף, כמעט דטרמיניסטי, מיום קבלת המנדט עד לספר הלבן של מקדונלד. מבחינת הלשון, הראיתי כי מתרחש מעבר לעבר רטוריקה עניינית ונטולת מוסרנות.

שתי הסוגיות האחרונות מתייחסות לדרכי מאבק שונות של הישוב העברי בבריטניה – ההעפלה והמאבק הצבאי. בנוגע להעפלה, הראיתי שבספרים המוקדמים מתוארים מסעותיהן של הספינות כמיתולוגיה היסטורית, תוך הדגשה של הממד הדרמטי-ספרותי. סטרומה, שהיא אחת מהטרגדיות הגדולות בתולדות ההעפלה, כמעט ונעלמה מדפי ספרי הלימוד בשנים האחרונות. סיפור האקסודוס עודנו מוזכר, אך בדגש שונה – מוקד הדיון הוא דרך ההשפעה של האירועים על ההעפלה ועל יחס העולם לבריטניה, ולא על הסיפור ההיסטורי לכשעצמו. בתיאורים המוקדמים הטשטש הגבול שבין העובדות לפרשנות, ולא נעשה ניסיון להפריד ביניהן. בתיאורים מאוחרים יותר, לעומת זאת, מתחדדת הבחנה זו. בהקשר לסוגיית ההעפלה, הבריטים מוצגים כמעצמה קרה ואכזרית בכל ספרי הלימוד, ללא יוצא מן הכלל.

בנוגע למאבק הצבאי, ראינו כי ספרי הלימוד המוקדמים מייחסים את האשמה במעשי האלימות לבריטים. לעומתם, הספרים המאוחרים מסבירים את ההיגיון ואת הנימוקים מאחורי פעולות הבריטים, ובכך מדגישים את הלגיטימיות שבמעשיהם. כמו כן, בספרי הלימוד המאוחרים מושמטות התייחסויות למקרים נקודתיים שבהם הבריטים פעלו באופן שמציג אותם באור שלילי. לאורך השנים, מוצגים הבריטים כפאסיביים יותר, ובאופן כללי מעשיהם מהווים חלק פחות משמעותי מתיאור התקופה.

באופן גורף, ניתן לזהות ארבע מגמות מרכזיות בתיאורים של בריטניה כבעלת המנדט על הארץ:

1. צמצום. ככל שעוברות השנים נכתב פחות על הסוגיות המרכזיות. הצמצום מתאפשר בזכות מעבר מבחינה כרונולוגית של האירועים להסתכלות עליהם ממבט על.
2. מעבר לרטוריקה עניינית ונטולת מוסרנות. לאורך השנים, מתחדדת ההפרדה בין עובדות לפרשנות. כותבי ספרי הלימוד ממעטים בכתיבת טקסטים של מיתולוגיה היסטורית, והלשון שבה הם משתמשים הופכת להיות עניינית יותר.
3. ירידה במידת האקטיביות והפעלתנות שמיוחסת לבריטניה, על רקע הצגתו של הישוב העברי כגורם עצמאי יותר ואקטיבי יותר.
4. נורמליזציה של הדיון ההיסטורי, ומעבר מראייה שבטית לראייה אוניברסלית. ראיית העבר הופכת להיות פחות ופחות לאומית; ההצדקות והטיעונים הערביים לפעולות שונות הופכים להיות נוכחים יותר; ומתבססת ההצגה של הישוב העברי כגוף הטרוגני, שאיננו אחיד, ושהתעוררו בו מחלוקות קשות.

3 דיון - הוראת המנדט כיום

לפני שאדון במשמעות של המגמות שזיהיתי בפרק הסיכום ובמקומו של המנדט הבריטי בתכנית ובספרי הלימוד כיום, חשוב להתייחס לכמה מגבלות בעבודה זו. ראשית, מבחינת השיטות, מדובר בעבודה שהיא בעיקרה איכותנית. אמנם, יש בכך יתרון מסוים, משום ששיטת המחקר הזו מאפשרת רמת פירוט גבוהה וירידה לדקויות שעשויות להידחק לשוליים בעבודות כמותיות. עם זאת, כעבודה איכותנית, היא מותירה מקום רב לפרשנות אישית, החל מבחירת הסוגיות להשוואה, דרך בחירת הציטוטים, וכלה בפרשנות ובקווי המגמה המוצעים. יכול להיות, למשל, שהתמקדות בציטוטים מפסקאות אחרות בספרי הלימוד הייתה מובילה לזיהוי מגמות שונות מאלה שזוהו כאן.

מגבלה נוספת לעבודה קשורה בהיקף. מתוך כל ספרי הלימוד בהיסטוריה שהיו בשימוש במערכת החינוך, בחרתי לנתח ולהשוות רק שבעה. יכול להיות שבחירה של ספרי לימוד אחרים הייתה משפיעה על מסקנות העבודה.

מגבלה אחרת היא הבחירה להתמקד בספרי הלימוד. בשנים האחרונות, עם כניסת המיקודיות והתגברות השימוש במקורות מקוונים, מאבדים ספרי הלימוד מבלעדיותם כמקורות ידע. ניתן לנתח את ספרי הלימוד באופן מפורט ומדוקדק, אך מה הטעם בכך אם המורה בכיתה לא משתמש בהם?

מגבלה רביעית קשורה בפערים שבין השפה בספרים המוקדמים לשפה ולמבעים הלשוניים בספרים המאוחרים. בעוד שהספרים מהעשור האחרון כתובים במשלב לשוני שאני רגיל אליו ובקיא בו, הספרים המוקדמים, ובמיוחד עד שנות ה-70, כתובים בשפה ובמערכת מוסכמות מעט אחרות. יכול להיות למשל שאני מפרש מבעי לשון מסוימים כביטוי לרטוריקה ביקורתית ותוקפנית, בעוד שבעיני הקוראים של הספר היו אלה מבעי לשון נורמטיביים.

על אף כל המגבלות האלה, אני סבור שיש ערך מסוים בבחינה השוואתית מעמיקה של ספרי לימוד. יש לה כוח לסמן מגמה או כיוון התפתחות. שילוב של בחינת ספרי הלימוד עם בחינת תכנית הלימודים יכול להוסיף לדיון ולחזק או לערער את המסקנות שהתקבלו מחקר ספרי הלימוד. ראוי להדגיש שספרי הלימוד כפופים כולם לתכניות לימוד בהיסטוריה, והמורים נוטים להתמקד בעיקר בחלקים שיופיעו בבחינות הברורות.

בתכנית הלימודים להיסטוריה לכיתות י-יב לשנת תש"ף¹⁵⁰, שלישי מחומר הלימוד הוא בנושא: "בונים את מדינת ישראל במזרח התיכון". בניין הבית הלאומי בתקופת המנדט (1920-1945) משמש פרק מבוא לפרק הדרן במאבק להקמת המדינה ובמלחמת העצמאות. מעבר להחשבתו כפרק מבוא, כלומר משני בחשיבותו לעומת הפרקים המרכזיים, מצוין בהערות שוליים כי על תקופת המנדט (עד 1945) כלל לא ישאלו שאלות בבחינת הברורות. רובה המוחלט של תקופת המנדט נלמד רק כרקע להקמת המדינה, אם בכלל. הדגש מושם על שלוש השנים אחרי סוף מלחמת העולם השנייה. שנים אלה - 1945-1948 - נתפסות בהיסטוריוגרפיה הציונית כשנים של מאבק מדיני, צבאי והתיישבותי. אדגיש כי פרשת ההעפלה, שמציגה

¹⁵⁰ תכנית לימודי ההיסטוריה בתיכון לבית הספר הממלכתי, תש"ף. נדלה בתאריך: 7.12.2019

את בריטניה באור שלילי ביותר, מגיעה לשיא בשנים אלה. היא גם זוכה להתייחסות בפרק המרכזי אך לא בפרק המבוא, מה שמדגיש את חשיבותה ומטה את הכף לכיוון האנטי-בריטי.

ההתמקדות בשנים 1945-1948 עשויה ליצור אצל התלמידים את התחושה שמערכת היחסים בין המנדט לציונות היא סיפור של עימות תמידי, מלחמת שחרור רצופת מאבקים. זאת ועוד, מתוך חמשת הסעיפים שבפרק המבוא, רק באחד מהם יש התייחסות לבריטניה. זהו הסעיף הראשון, שדן בתרומת המנדט לפיתוח הארץ ובגבולותיו. שאר הסעיפים עוסקים בהתארגנות של הישוב העברי במוסדות ובסבבי האלימות. בתחום המאורעות האלימים, בריטניה מודרת מהפרשה ההיסטורית, וכותרת תת-הנושא היא: "המתח בין היהודים לערבים והיערכות היישוב בתחום הביטחון"¹⁵¹. ניסוח זה מדגיש את האקטיביות והיוזמה העבריות. זאת לעומת בחירה בניסוחים אחרים, שלא מבליטים את האקטיביות הציונית, דוגמת ה'מרד הערבי' או ה'מאורעות האלימים' או ה'משולש הארץ-ישראלי': בריטים, ציונים, ערבים'. בריטניה, אם כן, משחקת תפקיד חשוב פחות ופחות בהיסטוריה של המנדט. מהו ההיגיון בהצגה כזו של יחסי הציונות ובריטניה?

בעיני, הצגה כזו מדגישה את **העצמיות הציונית**, את הראייה של הציונות כסובייקט ולא עוד כאובייקט. זאת בניגוד לתפיסה שרווחה בקרב הערבים, הרואה את הציונות כשליחה של בריטניה האימפריאליסטית והמערבית. הציונים, מודגש, הם כוח בפני עצמם כבר מתחילת תקופת המנדט. לכן, הגיוני לייחס פחות חשיבות לפעולות הבריטיות, ויותר לעיצוב המסגרות הפוליטיות ודרכי ההתארגנות העבריות.

עד כה התייחסתי להשפעה של תכנית הלימודים החדשה, בדגש על הפרופורציה בין שתי התקופות: 1920-1945 ו-1948-1945. התמקדתי בדרך שבה הבחירה הזו עשויה לעצב את זיכרון המנדט בימינו. שני נושאים נוספים שאתייחס אליהם הם השינויים ברטוריקה ובתיאור השנים שבין מלחמות העולם.

כפי שהראיתי בסיכום הפרק הקודם, לאורך השנים השתנתה הרטוריקה של ספרי הלימוד. התרחש מעבר מרטוריקה דרמטית, שמערבבת עובדות ופרשנות, לרטוריקה מוסרנית פחות שמבהירה את הפער שבין העובדות לפרשנות. יכול להיות שמדובר בתולדה של שינוי כולל בהיסטוריוגרפיה הציונית. הסבר ממוקד יותר ייחס את השינוי לתמורות באופן הכתיבה של ספרי לימוד. קיזל מעלה טענה שמחזקת את האפשרות השנייה, ומציין כי: "בהשוואה לקודמותיה, התכנית החדשה [החל מ-2009] נקיייה במידה מסוימת מלשון של הטפה והיא מעודדת את הלומדים ואת המורים לשפוט ולהעריך בעצמם את האמת ההיסטורית"¹⁵².

בעניין השנים שבין מלחמות העולם, ד"ר דוד שחר מתאר את התהליך כמעבר מגישה ביקורתית נוקבת לגישה ביקורתית מאוזנת¹⁵³. בעוד שהספרים המוקדמים נוטים לסקור את שני העשורים שבין מלחמות העולם ברצף כרונולוגי (1920-1939), הספרים המאוחרים מביטים על התקופה הזו ממבט על. משום כך, הראשונים סוקרים אירועים נקודתיים, שבחלקם פעלו הבריטית בדרך שנתפסת כמנוגדת לאינטרס הציוני. לעומתם, האחרונים בקושי מתארים אירועים נקודתיים, ומתמקדים בתרומת המנדט לפיתוח הארץ. דוגמה מייצגת לכך ניתן למצוא בהצגת דמותו ההיסטורית של סמואל. כאמור, הספרים הראשונים מתארים אותו באופן אמביוולנטי, ומציינים את האכזבה של חלקים בציבור היהודי ממנו. לעומתם,

¹⁵¹ שם, עמ' 21

¹⁵² קיזל, 2008, עמ' 53

¹⁵³ מתוך ראיון טלפוני שערכתי עם ד"ר דוד שחר באפריל 2019

ספרים מאוחרים מציגים אותו באור חיובי יותר, ומתעלמים כמעט לגמרי מאירועים נקודתיים שבהם פעולותיו לא תאמו את האינטרס הציוני.

שתי הפסקאות האחרונות מעידות על מגמה נוספת - לאורך השנים, חל מעבר לתיאור **אוהד יותר** של ההתנהלות הבריטית בתקופת המנדט, הן מבחינת התוכן והן מבחינת הרטוריקה. זאת, בניגוד למגמה שזיהיתי קודם לכן, שמדגישה את תקופת המאבק לקראת סוף המנדט וצובעת את המנדט הבריטי בארץ בצבעים של **עימות והתנגשות**. בריטניה בתקופה זו היוותה מכשול בדרך להקמת מדינה יהודית, והדגשה של התקופה הזו מחזקת את הראייה של בריטניה כגורם שאיננו תומך בציונות. כיצד ניתן להסביר את הסתירה שבין המגמות האלה?

אני מציע שני נימוקים לכך שאין סתירה של ממש בין שתי התיזות:

1. את תקופת המנדט יש לחלק לשתי תקופות משנה - מקבלת המנדט ועד סוף מלחמת העולם השנייה (1920-1945) ומסוף מלחמת העולם השנייה עד הקמת מדינת ישראל. הפערים בין שתי התקופות באים לידי ביטוי בתכנית הלימודים - הראשונה היא חלק קטן מהמבוא, בעוד שהשנייה מהווה חלק משמעותי מאחד מנושאי הליבה בהיסטוריה. הם נוכחים גם ברמה ההיסטורית - המדיניות הבריטית השתנתה דרסטית בעקבות מלחמת העולם השנייה, והיו לכך גם השפעות בולטות על ארץ ישראל. בתקופה השנייה גם בלטה המעורבות של מדינות וגופים אחרים, מלבד בריטניה, בנעשה בארץ. ולבסוף, בעוד שבתקופה הראשונה האינטרס הבריטי תאם פעמים רבות לזה הציוני, בתקופה השנייה נטרפו הקלפים ומתן החסות הפך למאבק.

אדגיש כי חלוקה זו מתעלמת מכל מה שכתבתי לעיל בדבר השינוי הדרסטי במדיניות הבריטית בשנים 1938-1939, ומהתגובה הציונית שנקטעה רק בשל פרוץ המלחמה. היא משייכת את תקופת המאבק שלפני מלחמת העולם השנייה לתקופה שבה האינטרס הבריטי תאם לאינטרס הציוני, ועשויה ליצור הבנה לקויה של הדרך שבה התפתחה מערכת היחסים בין הציונות לבריטניה. הבנה לקויה כזו עשויה במיוחד להתפתח אם המורה בכיתה יבחר להקדיש את מינימום הזמן האפשרי ללימוד תקופת המנדט עד 1945.

אם אכן נקבל את החלוקה המוצעת של תקופת המנדט, הרי שיש לבחון את ההתפתחות ההיסטוריוגרפית בנפרד לכל תקופה. לפי תפיסה זו, אין לייחס חשיבות לפרופורציה ביניהן ואין להעמיד אותן בהשוואה זו מול זו. אם נבחן רק את שתי הסוגיות האחרונות - המאבק הצבאי והעפלה - יכול להיות שנמצא מגמה לכיוון תיאורים מאוזנים יותר ודרמטיים פחות, גם בתיאורים של שלוש השנים האחרונות של המנדט. מגמה כזו תתאים למגמה שמאפיינת את התקופה הראשונה.

כפי שכתבתי בפרק הסיכום (2.6), לא זיהיתי שינוי מהותי באופן ההתייחסות של ספרי הלימוד לבריטניה סביב שתי הסוגיות האחרונות. עיקר הפער התמקד בדרך הכתיבה ההיסטורית. זיהיתי כי ספרי הלימוד המאוחרים מפרידים באופן ברור יותר בין עובדות לפרשנות בהשוואה לספרים המוקדמים, ומתייחסים לאירועים ההיסטוריים פחות כ"מיתולוגיה היסטורית". בנוסף, ניתן לראות כי ספרי הלימוד המאוחרים מציגים את מערך השיקולים והמניעים הבריטיים באופן בולט יותר מכפי שמציגים אותו ספרי הלימוד המוקדמים. פער זה בולט במיוחד בהשוואת תיאורי "השבת השחורה". נראה, אם כן, שהמגמה לכיוון תיאורים מאוזנים ודרמטיים פחות קיימת באופן גורף, גם בשלוש השנים האחרונות של המנדט.

2. מידת הרלוונטיות לתלמיד היא הגורם המכריע. ככל שעוברות השנים, תקופת המנדט מתרחקת מאיתנו, גם מבחינת הזמן וגם ברמת הרלוונטיות לחיי היום-יום. החוק, התרבות והמסגרת הבריטית לא נוכחים בחיים הישראליים כפי שהיו בשנות ה-50 וה-60. הקמת המדינה והרקע שלה, לעומת זאת, הוא אירוע שהחשיבות שלו היא על-זמנית. אם כן, ניתן להבין מדוע התקופה הראשונה עברה להילמד ממבט על, בעוד שהתקופה השנייה שומרת על מקומה בנושא עיקרי בתכנית הלימודים. ספרי הלימוד מדגישים את התקופה השנייה משום שהיא רלוונטית יותר, ולא במטרה לצבוע את כל תקופת המנדט באור שלילי. להפך, ההפרדה הזו עשויה דווקא לחדד ולהבליט את החלקים בתקופת המנדט שבהם האינטרס הבריטי תאם לזה הציוני - בעיקר את תרומת שלטון המנדט לפיתוח הארץ בשנות ה-20 וה-30.

ניתן גם להחזיק בגישה המתנגדת לעצם ההתייחסות למידת ה"רלוונטיות לחיי היום-יום", כפי שמדגימה פרופ' יעל דר¹⁵⁴. האם המרד הגדול ברומאים, המהפכה הבולשביקית, או חיי האיכרים בימי הביניים רלוונטיים לימינו? ובכל זאת, ניתן לטעון, חשוב לכתוב על האירועים ההיסטוריים האלה וללמוד אודותיהם. מקצוע ההיסטוריה, כך טוענת דר, אמור לקחת את התלמיד למחוזות רחוקים ולסיפורים שנטועים רחוק בעבר. תהליך לימוד ההיסטוריה אמור להיות מלווה בהצטנעות, באמפתיה וברצון אמיתי להכיר ולהבין את "האחר"¹⁵⁵. לפי גישה זו, ניתן להבין שרלוונטיזציה של מקצוע ההיסטוריה יתר על המידה, עשויה להוביל לאובדן של חלק מהערך המוסף שבמקצוע.

אולי יותר מכל, עבודה זה מתארת את תהליך ירידת החשיבות של תקופה היסטורית בהוראת ההיסטוריה. תקופת המנדט, שבה גדל הישוב היהודי והתבסס באורח חסר תקדים, שבה הונחה התשתית להקמת מדינה יהודית, שבה נטועים שורשי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, הפכה להיות תקופה משנית בלימוד ההיסטוריה.

האם יש להצר על כך?

שחר סבור כי אכן יש בכך טעם לפגם. בני הנוער, לתפיסתו, צריכים לדעת יותר על תקופת המנדט, ללמוד יותר, להכיר יותר. הוא מדגים ואומר שחלק מן הסטודנטים שלו להוראת ההיסטוריה לא יודעים פרטי מידע בסיסיים על תקופת המנדט. עם זאת, בסוף הריאיון איתו הוא מציין שמדובר בעיניו בתהליך חד-כיווני, ושתקופת המנדט, לפחות עד 1945, תאבד מחשיבותה¹⁵⁶.

לגישתו של ד"ר דני יעקובי¹⁵⁷, דווקא אין בעיה בירידת חשיבותה של תקופת המנדט. במאמר דעה קצר שפרסם בשנת 2002, הוא כותב כי: "הוראת היסטוריה צריכה למשוך את לב הנוער באמצעות עיסוק בסוגיות הרלבנטיות לעולמם"¹⁵⁸. אמנם, תקופת המנדט עודנה רלוונטית במידה מסוימת. מערכת המשפט והחוק הישראלי מבוססת בחלק לא מבוטל על המערכת האנגלית, ואפילו אבני החיפוי הירושלמיות¹⁵⁹

¹⁵⁴ פרופסור דר היא חוקרת ספרות עברית ותרבות ילדים ונוער. ראש התכנית לתואר שני במחקר תרבות הילד והנוער באוניברסיטת תל אביב.

¹⁵⁵ יעל דר, "לא הכל צריך להיות רלוונטי", ישראל 1, 2002, עמ' 173-174.

¹⁵⁶ ראיון טלפוני עם ד"ר דוד שחר. אפריל 2019.

¹⁵⁷ דני יעקובי הוא היסטוריון, מומחה לתולדות היישוב ומדינת ישראל. לשעבר מרכז ועדת תכנית הלימודים בהיסטוריה לחטיבה העליונה בבית הספר הממלכתי. בעברו, למד בתיכון ליד האוניברסיטה ואף לימד בו היסטוריה.

¹⁵⁸ דני יעקובי, "הוראת היסטוריה למתבגרים", ישראל 1, 2002, עמ' 171-172.

¹⁵⁹ ההכרח לצפות בניינים בירושלים באבן ירושלמית מקורו בתקנה בריטית שהעביר מושל ירושלים רונלד סטורס מטעם שלטון המנדט בשנת 1920.

האופייניות הן הוכחה עכשווית לכך. אך לימוד היסטוריה עכשווית יותר, כמו מלחמות ישראל, המהפך הפוליטי או האינתיפאדה הראשונה, עשוי בהחלט להיות רלוונטי יותר לחיי התלמידים.

4 בבליוגרפיה

4.1 מפתח בבליוגרפי לספרי הלימוד ולמקורות המחקריים

- אביאלי-טביביאן, ק., **מסעות בזמן - בונים מדינה במזרח התיכון**, 2009, מט"ח, תל אביב
קיצור: אביאלי-טביביאן, 2009
- בן עמוס, א. (עורך), **היסטוריה, זהות וזיכרון: דימוי עבר בחינוך הישראלי**, 2002, רמות, תל אביב
קיצור: פודה, בתוך בן עמוס, 2002
- בר-נביא, א., נווה, א., **זמנים מודרניים, חלק ב' 1920-2000**, תשנ"ט, 1999, ספרי תל-אביב, תל אביב
קיצור: בר-נביא, נווה, 1999
- דומקה, א., אורבך, ח., גולדברג, צ., **הלאומיות - בונים מדינה במזרח התיכון**, 2009, רכס, קדימה
קיצור: דומקה, אורבך, גולדברג, 2009
- זיו, מ., אטינגר, ש., לנדאו, י., **דברי הימים, כרך ד' חלק ב'**, תשל"א, 1971, יובל, חיפה
קיצור: זיו, אטינגר, לנדאו, 1971
- מוסקוביץ', ד., **הוראת שני מקצועות הומניסטיים בחינוך הממלכתי-דתי**, 2001, האוניברסיטה העברית, ירושלים
קיצור: מוסקוביץ', 2001
- נאור, מ., גלעדי, ד., **ארץ ישראל במאה העשרים: מישוב למדינה**, 1990, משרד הביטחון, תל אביב
קיצור: גלעדי, נאור, 1990
- נווה, א., ורד, נ., שחר, ד., **לדעת היסטוריה תכנית ה-70%**, 2015, רכס, קדימה
קיצור: נווה, ורד, שחר, 2015
- קיזל, א., **היסטוריה משועבדת – ניתוח ביקורתי של תכניות לימוד וספרי לימוד בהיסטוריה כללית**, 2006-1948, מופ"ת, תל אביב
קיצור: קיזל, 2008
- שגב, ת., **ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט**, 1999, כתר, ירושלים
קיצור: שחר, ד., **מגלות לקוממיות - תולדות עם ישראל בדורות האחרונים**, תש"ן, 1990, עידן, רחובות
קיצור: שחר, 1990
- שמואלי, א., **תולדות עמנו בזמן החדש**, תשי"ח, 1958, יבנה
קיצור: שמואלי, 1958

4.2 מקורות נוספים

- אלמן, ר', **ישראל באירוויזיון: נטע ברזילי העפילה לגמר**. 8.5.2018, ynet, נדלה בתאריך: 24.9.2019.
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5254631,00.html>
- ארגון האצ"ל. **השבת השחורה**. <http://www.etzel.org.il/ac09.htm>
- בן יהודה, ה', **70 שנה אחרי: האמת על פיצוץ מלון "המלך דוד"**. 26.3.2017. הספרייה הלאומית. נדלה בתאריך: 1.11.19.
<https://blog.nli.org.il/70-%D7%A9%D7%A0%D7%94-%D7%90%D7%97%D7%A8%D7%99-%D7%94%D7%90%D7%9E%D7%AA-%D7%A2%D7%9C-%D7%A4%D7%99%D7%A6%D7%95%D7%A5-%D7%9E%D7%9C%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%9E%D7%9C%D7%9A-%D7%93%D7%95%D7%93/>
- יוגב, א' (עורכת), **בוויכוח - על הוראת היסטוריה בתיכון**, 2002, ישראל 1, 155-191
- כץ, א. (מפמ"רית לימודי ההיסטוריה), **תכנית הלימודים בהיסטוריה לבתי ספר תיכוניים ממלכתיים לשנת תש"ף**, משרד החינוך, 2019, נדלה בתאריך: 08.12.19
<https://edu.gov.il/special/Curriculum/High-School/History/Pages/Syllabus.aspx>
- מגנוז, א', **אחרי 64 שנה: מודעת אבל להרוג ממלון המלך דוד**. 6.7.2010, ynet, נדלה בתאריך: 1.11.2019.
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3915397,00.html>
- מלול, ר', **חוזרים בזמן: פיצוץ של מלון המלך דוד בי-ם**. 9.12.2009, NRG, נדלה בתאריך: 1.11.2019.
<https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART1/976/372.html>
- עברון, י', **פיצוץ מלון המלך דוד – השקרים והסילופים**. 22.7.2011, ערוץ 7, נדלה בתאריך: 1.11.2019.
<https://www.inn.co.il/News/News.aspx/223213>